
TÜRKİYE'DE MODERN TARİHÇİLİĞİN KURUCULARI

Halil İnalcık*

ÖZET

Bu makale XX. yüzyıl Türk tarih yazıcılığında emeği geçen en önemli simaların hayat ve ilmî mesailerini tanıtmaktadır. Ülkemizde modern tarih araştırmaları yapmak üzere II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan Tarih-i Osmânî Encümeni ile Halil Edhem, Ahmed Refik, M. Fuad Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çağatay Uluçay, Ömer Lütfi Barkan ve Zeki Velidî Togan gibi öncü tarihçiler, hayatları, eserleri ve metodolojileriyle başlıklar halinde ele alınmaktadır. Bu suretle, makalede eski tarz, devlet merkezli tarihçilikten; vesikalara dayalı, sentezci ve analitik tarih anlayışına geçişteki öncü simaların bir panoraması sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarih-i Osmânî Encümeni, Halil Edhem, Ahmed Refik, M. Fuad Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çağatay Uluçay, Ömer Lütfi Barkan, Zeki Velidî Togan

TARİH-İ OSMÂNÎ ENCÜMENİ (1909)

Osmanlı Türkiyesi'nde çağdaş tarihçilik, 1880'lerde başlayan *Türk Aydınlanma Çağı* etkisi altında, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde *Tarih-i*

---

* Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Osmânî Encümeni'nin kuruluşu (1909) ile başlamış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmiştir.

TOE, 1909'da Padişah'ın bir irâdesiyle (14 Zilka'de 1327/27 Kasım 1909) 12 üyeden oluşan bir kurum halinde faaliyete başlamıştır. Hükümetçe seçilen *kurucu üyeler*, Abdurrahman Şeref (son Osmanlı vak'anüvisi), Ahmed Tevhîd, Ahmed Refik, Ahmed Midhat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdi, Ali Seydi, Karolidi, Mehmed Arif, Necib Asım; *muavin üyeler*. Ali Emîri Efendi, Tevfık Paşa, Halil Edhem, Safvet, Süleyman Nazif, Arifi Paşa, Osman Ferid, Faik Reşad, Mehmed Galib, Musa Kâzım, Mistadikidis. Encümen masrafları, devlet hazinesinden on bin kuruşluk bir tahsisatla karşılanıyordu. Encümen'in çıkardığı mecmua için ayrıca onbeş bin kuruş tahsis edilmiştir. Encümen üyeleri haftada bir gün İstanbul Vilâyet binası altında bir odada toplanırlardı. Encümen, amacını şöyle ifade etmiştir: "Milletlerin hayât-i maziyye ve an'anât-i tarihiyelerini" bilmekle "vatan-i azîz"e sevgi doğar, bugün Meşrutiyet gelmiştir, "Osmanlılar tevhîd-i anâsır, te'lîf-i menâfi", telfik-i âmâl ile vatan-ı müştereke aynı kuvvetle sarılmak azmini izhâr edince tarîh-i millîyi öğrenmek lüzumu tezahür ediverdi" deniyor. Burada, Meşrutiyet'in ilanıyla beraber "tevhîd-i anâsır", yani Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslim ve gayr-i Müslim tebaanın, Türklerin ve sâir etnik toplulukların "birleştirilmesi", bir çeşit "Osmanlı milliyetçiliği", devletin resmî ideolojisi olarak ifade edilmekle beraber, *Encümen*'in ilk yayınları Türk milliyetçiliğini ön plana almış ve bu akım Anadolu'da Türk bağımsızlık savaşının başlamasıyla (1919) beraber gittikçe güçlenmiştir. Osmanlı devletini kuranların "Türk Tûrânî ırkı"ndan olduğu belirtiliyordu. İlk faaliyet olarak *yeni metodlarla bir Osmanlı Tarihi* yazılması kararlaştırılmıştır. Tasarlanan bu eserin yalnız I. cildi çıkmıştır (M. Arif ve Necib Asım, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1919). Encümen, arşiv belgeleri, kitabeler ve vekâyinâmelerin yayımlanmasına önem vererek, yazılması düşünülen Osmanlı tarihi için kaynak yayınlarına önem vermiştir. İlk kez, *Encümen* üyeleri, devlet arşivlerinde ("evrak mahzenlerinde") araştırma yapma izni almıştır.

Encümence ilk defa arşiv belgeleri üzerinde önemle durulmuş ve seçilen belgelerden dört kategori tespit edilmiştir: *Bâb-i Âlî evrakı*, *Defter-i Hakânî*, *maliye* ve *Şer'î mahkeme sicilleri*. Arşiv belgelerinin birçoğunun çürüyüp mahvolduğu, sicillerin medrese ve cami odalarına atılmış olduğu kaydedilmiştir. *Defter-i Hakânî* arşivinde mumla vesika aranması dolayısıyla yangın tehlikesine karşı fener alınması hakkında vak'anüvis Abdurrahman Şeref emir verdiğini önemle kaydetmiştir. Yine ondan öğrendiğimize göre, vak'anüvis olunca Abdurrahman Şeref'in ilk kişi Kubbealtı'nda saklanan Topkapı Sarayı Arşivi'ni görmek olmuş, bu arşivde üst üste sandık ve torbaların siyah kül-

çeler haline geldiğini görmüştür. Yaşasaydı, 80 yıl sonra bazı koleksiyonların hâlâ aynı durumda olduğunu görecekti. Belgeler, 518 araba ile taşınmış, 200 arabalık belge, sarayda (bugün Topkapı Sarayı Arşivi) kalmış. Bu arşivler, *devletimizin en önemli temellerinden biri ve bilim dünyasında geleceğinin en değerli bilgi hazinesidir*. Yıllar sonra bir tarihçi şöyle demiştir: "Bu arşivi bana verin, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kültür imparatorluğu olarak yeni baştan kurayım."

TOE kurulduktan sonra yayınlanan *TOE Mecmuası* ilk kez modern Türk tarihçiliğini hakıyla temsil eden bilimsel bir dergi olmuştur. İş bölümü yapılmış; her dönemin yazılması üyelerden birinden istenmiştir. Keza Encümen, basılmamış vekâyinâmelerin yayınlanmasını, başka dillerde yazılmış tarihlerin Türkçe'ye çevirisini kararlaştırmıştır. Mecmuada, beylikler ve Osmanlı dönemine ait son derece önemli bir belge dizisi de, Halil Edhem ve Ahmed Tevhîd Bey'in yayınladıkları kitabelerdir.

Mecmuada *Zeyl* olarak önemli bazı vekâyinâmeler yayınlanmıştır. *Kritovoulos, Tarih-i Sultan Mehmed Han-i Sâni; Fâtiht Kanunnameleri; Vâkı'ât-i Sultan Cem; Tursun Bey, Tarih-i Ebu'l-Feth; Abdülgaffâr, Umdetü't-Tevarih* başlıklı Kırım Tarihi bu yayınlar arasındadır. *Mecmua'nın* Avrupa tarih dergilerini anımsatan bir içerikle ve formada çıkarılmasında Halil Edhem (Eldem)'in çabaları açıkça görülebilir. Yabancı dilleri iyi bilen H. Edhem, çoğu kitabelere ait 22 orijinal makalesi yanında yabancı dillerde basılmış eserler üzerinde bibliografik tanıtma yazıları yayınlamıştır. Özetle, Osmanlı tarihi araştırmaları için bu mecmuada yayınlanan yazılar ve belgeler bugün de vazgeçilmez kaynak değerini korumaktadır.

Saltanatın kaldırılması üzerine, *Encümen* 1922'de *Türk Tarih Encümeni* adını almış ve mecmua da aynı adla çıkmaya başlamıştır. Yeni dönemde, sonradan ün kazanan adlar, bu arada İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), M. Zeki (Pakalın), Mükrimin Halil (Yinanç) ve Avram Galanti'nin değerli katkılarını bulmaktayız. Mecmuaya sürekli yazı yazan yazarlar, Abdurrahman Şeref, Halil Edhem, Ahmed Tevhîd, Necib Asım, Safvet ve Ahmed Refik Beylerdir. Sürekli katkısı olanlar arasında Ali Bey'in Osmanlı nümizmatığı üzerinde değerli yazılarını unutmamak gerekir.

HALİL EDHEM (1861-1938)

Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın (öl. 1893 Mart) ortanca oğlu Halil Edhem Eldem (1861-1938)¹ arkeoloji, sanat tarihi, nümizmatik, epigrafi ve ta-

¹ Biyografisi hakkında bkz. *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1948, bu ciltte özellikle Aziz Oğan ve İ. H. Uzunçarşılı'nın yazıları.

rih alanlarında ilk kez Batılı metodlarıyla eserler vererek Osmanlı-Türk kültürünün modernleşme sürecini açan büyük bilim adamlarından biridir.

Edhem Paşa'dan başlayarak tüm aile, Osmanlı-Türk kültür tarihinde seçkin bir yer tutar. Edhem Paşa kendisi, 1873 Viyana Uluslararası Sergisi'ne Osmanlı sanatını tanıtan üç Batı dilinde iki eser, *Usûl-i Mimarî-i Osmânî ve Elbise-i Osmaniye*'yi hazırlatıp göndermiştir (Mimarî üzerindeki eserin Türkçe metnini dönemin büyük kültür adamı Ahmed Vefik Paşa yazmıştır). 1877 Şubat'ında Mithat Paşa yerine sadrazamlığa getirilen Edhem Paşa zamanında ilk Osmanlı *Meclis-i Meb'ûsân*'ı toplanmıştır. Meclis'in, hükümeti eleştirileri sonucu Edhem Paşa sadarettten ayrılmıştır (1878 Ocak).

Paşa, Osmanlı matbaası ve Rasadhâne'yi geliştirmiş, *Endülüs Tarihi* adlı bir kitap yazmaya başlamıştır (sonradan Ziya Paşa iki cilt olarak yayınlamıştır). Batı'yı yakından tanıyan yüksek kültür sahibi Paşa'nın unutulmamacak eseri, oğulları Osman Hamdi (1842-1910), Halil Edhem ve İsmail Galib Beyleri müzeciliğimizin, sanatımızın ve tarihçiliğimizin, müstesna kurucuları olarak yetiştirmesidir. Paşa'nın oğullarından İsmail Galib ilk modern nümizmatçımız sayılır.² İsmail Galib'in oğlu Mübarek Galib, nümizmatik alanında babasının eserini devam ettirmiştir.

Edhem Paşa'nın ortanca oğlu Halil Eldem, özel ihtisas isteyen nümizmatik, arkeoloji, epigrafi, jenealoji ve tarih bilimlerinde uluslararası ün kazanmış bir bilginimiz olmakla kalmaz; modern müzeyi geliştiren, *Tarih-i Osmânî Mecmuası*'nı kuran ve yürüten teşkilatçı yeteneklere sahip birisidir. Babasının Berlin'de elçilikleri sırasında Alman mekteplerinde eğitim görmüş, İsviçre'de Bern Üniversitesi'ni doktor unvanıyla bitirmiş, Türkiye'ye dönüşünde öğretmenlik yapmış ve Müze-i Hûmâyûn'da ilkin ağabeyi Osman Hamdi'nin muavini olmuş, 1908'de Meşrutiyet'in ilânı ile beraber önemli görevler yüklenmiş, 1909'da bir ara İstanbul Şehreminliği'ne atanmıştır. Şehreminliği'nde 2 ay sonra gönderdiği istifanamede "bu koca şehrin parasız hiç kimsenin elinde imârı kabil olamayacağına gereği gibi kâni" bulunduğunu belirtiyordu. Halil Edhem, *Müze-i Hûmâyûn*'un (bugün Arkeoloji Müzesi) kurucusu kardeşi Osman Hamdi Bey'den³ sonra bu müzenin müdürlüğüne atanmıştır (1910-1931).

Gazi Mustafa Kemal, *Türk Tarih Kurumu*'nu kurarken Fuad Köprülü ile beraber Halil Edhem kurucular arasında yer almış, 1931'de İstanbul'dan meb'us (milletvekili) seçilmiş ve 1938'de bu görevde iken vefat etmiştir.

² Eserleri için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.m., 72; A. Tevhîd, *Meskûkât-i Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, Kısım-ı Râbî', Medhal.

³ Hamdi Bey hakkında bkz. Osman Hamdi Bey ve Dönemi, İstanbul, 1993.

Halil Edhem'in ölmez klasik eseri, kuşkusuz *Düvel-i İslâmiyye*'dir.⁴ (1345/1927'de Arap harfleriyle İstanbul'da basılmıştır). *Dİ*, Stanley Lane-Pool'un İslâm hanedanlarına ait eserinin sadece bir çevirisi olmaktan çok daha fazladır. H. Edhem, İslâmî sikke ve kitabelerin okunup tarihlenmesi için bu eserin son derece gerekli olduğunu belirttikten sonra, çeviriyi yaparken isim ve tarihleri kontrol etmiş, U. Barthold'un 1899'da yaptığı çevirideki düzeltme ve ilâveleri Türkçe tercümesinde göz önünde tutmuş, başka yeni araştırmaları gözden geçirmiş, kendisi ilâve ve düzeltmeler ile eseri iki kat genişletmiş, gerçekte yeni baştan yazmıştır; Lane-Pool'un kitabına 42 İslâm devletini ilâve ederek hanedan sayısını 181'e çıkarmıştır. Bütün bunlar ciddi bir bilim adamı olarak Halil Edhem'in titizliğini, gerçeğe erişmede gösterdiği yorulmaz çabasını ortaya koymaktadır.

1908'de Meşrutiyet Devrimi'nden sonraki yıllar, Türk milliyetçiliğinin Türk aydınları arasında hızla yayıldığı ve geçmişte Anadolu'da kurulmuş bulunan küçük büyük devletlerin tarihine ilginin arttığı bir dönemdi. Hatta bu dönemde aydınlarca, Osmanlı Devleti de artık bir Türk devleti, millî bir devlet gibi görülmeye başlanmıştı. Türk devletlerine bu bakış 1909'da kurulan *Tarih-i Osmânî Encümeni* ve onun çıkardığı mecmuada ağır basmaktadır.

Halil Edhem, kitâbeler üzerinde olduğu gibi nümizmatik bilimi araştırmalarını Türkiye'de sağlam bilim metodlarına göre kuran ve yayın yapan ilk kişidir. Müstesna âlim kişiliği Halil Edhem'e, uluslararası bilim dünyasının saygısını kazandırmıştır. Halil Edhem, Moskova, Atina, Viyana, Sidney, Bâle bilim cemiyetleri azalıklarına seçilmiş, 1934'te Leipzig Üniversitesi kendisine Fahri Doktorluk payesi tevcih etmiştir.

Meskukât gibi tarih yazıcılığının en güvenilir ve keskin delillerini veren kitabelerin tespit ve yayını faaliyeti, memleketimizde Halil Edhem'in teşvi-kiyle, onun açtığı çığırda devam etmiştir. Halil Edhem, İ. H. Uzunçarşılı'nın, Balıkesir üzerinde yayınladığı kitapları TOEM'de tanıttı ve kendisini teşvik etti. İ. H. Uzunçarşılı, Halil Edhem'in açtığı çığırda yürüyerek Anadolu Beyliklerine ait kitabeler üzerinde 1937'de şu eseri yayınladı: *Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hâmit Oğullan Hakkında Malûmat*. Başlıca bu malzemeye dayanarak Anadolu Beylikleri tarihi üzerinde bir seri makale ve eser yayınladı. Uzunçarşılı, Halil Edhem'in ilk kez bölge ve şehir tarihi incelemelerini başlattığını belirtir ve ilâve eder: "Ben, bu iki üstadın (Halil Edhem ve Hü-

⁴ *Düvel-i İslâmiyye, Tarihi Medhaller ve Takvimi ve Ensâbi Cedvelleri Muhtevîdir*, İstanbul, 1345/1927. 640 sahife. Stanley Lane-Pool'un İslâm devletleri sülâlerine dâir te'lif-kerdesi olan eserin *The Mohammedan Dynastic, chronological and genealogical Tables with historical Introductions*, Westminster, 1893, 389 sahife, Türkçe'ye tercümesidir.

seyin Hüsâmeddin) eserlerini rehber yaparak *Sivas Şehri* ve *Kütahya Şehri* isimli eserleri neşrettim". Yerel kadı sicillerini kullanarak ilk kez bir şehir tarihi yazan Şakir Şevket (*Trabzon Tarihi*, I-II, İstanbul, 1294/1878) ve özellikle vakfiyelerden yararlanan Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya Tarihi*, I-III, İstanbul, 1913-1928), Halil Edhem'den önce bu vadide eser vermişlerse de, Halil Edhem, başka alanlarda olduğu gibi, bu konuda da kitabe ve nümizmatığın önemini ilk kez tanıtan modern âlimdir.

AHMED REFİK ALTINAY* (1882-1937)

Tarihçi Ahmed Refik, yalnız geniş aydın zümreye hitab eden yazılarını göz önünde tutan birileri için "tarihi sevdiren adam", bir "vülgarisatör" olarak bilinir; gerçekte Ahmed Refik'i, yurdumuzda "modern tarihçiliği başlatan tarihçi"ler arasında anmak gerekir. Ahmed Refik, gazete ve dergilerde aydın halk için yazdığı yazılar yanında, Avrupa tarihçiliğini tanıtan, ilk defa Osmanlı arşiv belgelerini geniş ölçüde kullanan ve yayınlayan, *Silâhdar Tarihi* gibi önemli vekâyinâmeleri bilimsel yayına hazırlayan, ilginç konular üzerinde birçok orijinal incelemelerle tarihimizi aydınlatan, yalnız siyasî tarihle değil, sosyal ve ekonomik tarihle ilgilenen bir tarihçi olarak *modern Türk tarihinin kurucularındandır*. Yazık ki, İttihadçı olması, onun hayatında talihsizliklere sebep olmuştur.

Hayatından Görüntüler

Ahmed Refik'in babası Sultan Abdülaziz'in vekilharcı Ürgüplü Ahmed Ağa'dır. A. Refik Beşiktaş'ta Valdeçşmesi'nde 1882 Şubatı'nda doğdu. Kendi ifadesine göre, babası Ahmed Ağa Mecidiyeköyü'nü kurmuş, A. Refik orada Askerî Rüşdiyesi'ne kaydolmuş; Kuleli Askerî İdâdîsi'nden sonra Harbiye'yi 1898'de birincilikle bitirmiştir. Bir süre Askerî mekteplerde öğretmenlik yaptıktan sonra, 1902'de Harb Okulu'nda Fransızca hocalığına atandı. *İdâdî* mektebinde öğrendiği Fransızca dil bilgisi, o dönemin birçok aydınları gibi, A. Refik'in yaşamı boyunca Batı fikir dünyasıyla yakından tanışmasını sağlamıştır. 1907'de yüzbaşılığa yükseltilen A. Refik ertesi sene Harbiye Harp Tarihi hocalığına getirildi. Yazı hayatına bu yıllarda atıldı. Bir ara *Tercümân-ı Hakikat*, 1908'de *Millet* gazetesi başyazarlığını üzerine aldı. 1909'da Pâdişâh tarafından Osmanlı tarihinin bilimsel incelenmesi amacıyla kurulan *Tarih-i Osmanî Encümeni* (TOE) üyeliğine getirildi. 1912 Balkan Savaşı'nda *Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye*'de hizmet etti ve savaş sonunda kendi is-

* Biyografisi ve bibliyografya için en etraflı eser: Muzaffer Gökman, *Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, 1978; aşağıda M.G. olarak gönderme yapılacak.

teğiyle emekli oldu ve gazetelerde tarih konularında yazılar yazmaya başladı. 1914'te yeniden silâh altına alınmış, sansür genel müfettişliğinde Sadrazam Said Halim Paşa'nın hışmına uğrayarak Ulukışla'ya sürgüne gönderilmiştir. 1915'te oradan Eskişehir'e, Askerî Sevk Komisyonu Başkanı olarak naklolundu. Gittiği bu yerlerde tarihî araştırmalar yapmaktan geri kalmamış, bu bilgileri daha sonra dönemin bir kültür organı olan *İkdam* gazetesinde değerlendirmiştir. A. Refik, Eskişehir yakınında Osman Gazi'nin ilk merkezi Karacahisar'a ait gözlemlerde bulunan ilk tarihçimizdir. Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın himaye ettiği A. Refik, *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ile işbirliği içinde idi. Bu siyasî ilişkileri, ileride onun Mustafa Kemal ile ilişkilerinde olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Belediye'ye arşivde bulduğu belgelerle yaptığı bir hizmet karşılığı ödülendirildi; o parayla Büyük Ada'da bir bahçe içinde bir ev sahibi oldu. Burası onun cenneti oldu. Büyük Ada'nın "en coşkun âşığı ve asıl Ada şâiri müverrih Ahmet Refik" Bey'dir. "Bizans Devri'nde Büyük Ada" makalesi (*Yeni Mecmua*, 22, 1917), şiirleri gibi onun Ada'ya olan sevgisinin bir ifadesidir. Öleceğini anladığı zaman orada gömülmesini vasiyet etti (Ölüm tarihi 10 Ekim 1937'dir). Mezarı, Büyük Ada'da Tepeköy'dedir. Büyük Ada'da "Müverrih" Ahmed Refik Bey'i herkes tanıyordu; cenazesini Ada halkı pencerelerinden yaşlı gözlerle izlemişler.

Nizam-i Cedîd'le devleti yenilemek isteyen III. Selim'in vahşice katli ve bir dönemin sonunu simgeleyen Kabakçı Mustafa isyanını yorumlayan makalesi (*Tarihi Simalar, Şehbal*, V-76, 1913: M. G. no. 297), 1913 yılının düş kırıklıkları içinde yaşayan ilerici aydınların üzerinde derin etki yapmış yazılarından biridir. Bu eser, onun tarih olaylarıyla güncel olaylar arasında bağlantı kuran, ders vermeye çalışan tarihçi yönünü yansıtır. A. Refik 1334 (1918)'de Darülfünûn'da Tarih kürsüsüne atanmış, bir yıl sonra müderrisliğe (profesörlüğe) yükseltilmiştir.

A. Refik, toplumumuzda insanlar için sadece dedikodu ve kişisel ilişkilerle hüküm verme alışkanlığının kurbanıdır. A. Refik'in eserlerinden Köprülü'nün intihalde bulunduğu, kaynak göstermeden alıntılar yaptığı iddia olunmuş; bazı konularda, bu arada devşirme konusunda Fuad Köprülü ile tartışma çıkmış; iki değerli tarihçi arasında bu tartışma husumete dönüşmüştür. Halbuki her ikisi *Yeni Mecmua*'da (1917'de yayınlanmıştır) yazı arkadaşları idiler.

Köprülü, Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) müsteşarı iken, bu intihal iddialarını keskin biçimde reddeder; onun "derme çatma bilgi ile müverrihliğe kalktığını" ileri sürer. F. Köprülü ile bu anlaşmazlıkları, A. Refik'in

ölümüne kadar sürüp gitmiştir. 1927 Eylülü'nde Ahmed Refik, *Türk Tarih Encümeni* başkanlığından istifa etmiştir; bu istifanın, F. Köprülü ile aralarındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığına işaret olunmuştur. Bununla beraber dürüst bir ilim adamı sıfatıyla F. Köprülü, A. Refik'in *İstanbul Hayatı* üzerinde *Mühimme Defterleri*'nden derleyip yayınladığı belge koleksiyonlarının önemini tanıtmaktan geri kalmamış ve "Ahmed Refik Bey'in içtimaî tarihimizi aydınlatacak bu gibi vesikaları toplayıp neşretmesi büyük bir hizmettir" diye yazmıştır (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1,1931, 321).

Ata döneminde TTK üyesi olan vükelâ, bu çok ünlü tarihçiye karşı çıkmışlardır. Gerçekte, Cumhuriyet'ten önce A. Refik'in siyasi görüş ve yakınlıkları, onun rejimin adamlarından olmasını engellemiştir. Yeni rejimde A. Refik'in tarihçilik faaliyetlerinde kenarda bırakılması şaşılacak bir şey değildi. Bu hava içinde A. Refik'in Türkiye'de tarih bilimi için yaptığı önemli hizmet göz ardı edilip büyük haksızlık yapılmıştır. Onun sadece çocuk ve halk eğitimi için yayınladığı makale ve kitaplar öne sürülerek bilimsel kişiliği, gerçek tarihçiliği, hizmeti unutturulmuştur. F. R. Atay için A. Refik bir "fikir adamı olmaktan ziyade bir gönül adamı"dır diyor ve ekliyor: "Hakkat şudur ki, Ahmed Refik hiçbir zaman bir tarih âlimi olmamıştır; Ahmed Refik bir *vulgarisateur* idi".

Doğrudur; A. Refik geçim sıkıntısı sonucu, gazetelerde ve vülgarize tarih serilerinde yüzlerce makale yazmış, halkın tarihçisi olmuştur. A. Refik'in biyografisi için en ayrıntılı materyal yayınlayan Muzaffer Gökmen bile, A. Refik için sadece "tarihi sevdiren adam", bir "vulgarizatör" tanımı yapmakla yetinmiş, onun halk için yazdığı yazılar yanında ilk kez Osmanlı arşiv belgelerine göre yüzlerce değerli araştırma yayınladığını, birçok önemli vekâyinâme ve kaynağı vukuf la tarihçilerin istifadesine sunduğunu görmezlikten gelmiştir.

1935'te Bulgar Akademisi, A. Refik'in belgelere dayanan bilimsel çalışmalarını (*Türk İdaresinde Bulgaristan*, 973-1255, İst. 1933) değerlendirerek, kendisine Büyük Salıp Nişanı vermiş ve haber tüm gazetelerde yayınlanmıştır. Bulgar Akademisi A. Refik'in belgeler kullanarak tarihe yeni ışıklar getirmiş olmasını takdir ediyordu. Onun gerçek tarihçiliğini kanıtlayan bu nitelikte başka bir eseri *Memâlik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl* başlıklı eseri olup İsveç Hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir. *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre*, 1683-1705 (İstanbul, 1933) adlı eseri de arşiv belgelerine dayanıyor.

A. Refik'in orijinal bir eseri, 1918'de Ermeni Mezalimi'ni araştırmak üzere Doğu Anadolu'da yaptığı seyahat notlarıdır (*Kafkas Yollarında*, İst. 1919). Doğu Anadolu'ya, *Türklere karşı Ermeni mezalimini incelemek üzere yabancı*

gazete muhabirlerinden kurulu heyetin başkanı olarak gitmişti. Batum, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerini dolaşmış, gözlem ve notları Avrupa basınına ulaştırılmıştır.

Ahmed Refik'in yaşamını ve eserini çeşitli yönleriyle rahmetli Peyami Safa güzel özetlemiştir: "İmparatorluğun son ve halkın ilk tarihçisi, yaptığı işi saray dalkavukluğu halinden çıkararak, milletin müdafaası haline getiren ilk tarih yazarı, yazdığı kitapları halka okutabilmek için tarih vulgarizasyonu yapan ilk kalem sahibi; İmparatorluğun sırlarını deşmek için Evrak Hazinesi'ne gözlerini daldıran ilk mütecessis; tarihî devirleri, içinde buldukları edebiyat atmosferi içinde mütalâa eden ilk tarih edebiyatçısı; imparatorluğun yıkılmasına sebep olmuş klerikal tesirlere, ulema ve softa otoritesine hücum etmiş bir tarihçi; maziye zekâsından ziyade mizacıyla ve hassasiyetle bakmış, ... bilhassa Balkan Harbi'nden sonra ümitleri yıkıldığı için kuşağının bütün sanatkârları gibi, genel anlamıyla (kendini) tam bir epikürizme verecek ... kahkaha ile gözyaşı arasında kararını bulamamış ...; şiire tarihten fazla istidatlı, fakat tarihe şiirden fazla emek vermiş... büyük Ahmed Refik, kalendar Hoca".

Yazar ve Tarihçi Olarak Ahmed Refik

Nasıl ki Halil Edhem, tarihin yardımcı bilimleri, epigrafi, nümizmatik ve jenealoji üzerinde yorulmaz bir araştırmacı; Fuad Köprülü "Hoca" Türk edebiyatı ve Türk kültürü üzerinde modern Türk biliminin ilk büyük temsilcisi olmuş ise, Ahmed Refik "Hoca" da modern Türk tarihçiliğini kuranlar arasında ilktir.

A. Refik ilk yazılarını, askerî mekteplerde hocalığı sırasında askerî tarih üzerinde yayınlamaya başladı. İlk yayınları, *Hazret-i Muhammed'in Gazaları* (İst. 1908), *Sahâif-i Muzafferiyât-i Osmaniye* (İst. 1909)'dir. Bunu, ünlü *Osmanlı Kumandanları*, (Lala Şahin, Timurtaş, Gedik Ahmed, Özdemiroğlu Osman, Damad İbrahim ve Tiryaki Hasan Paşaların biyografileri) üzerinde yazıları izledi. I. Dünya ve Balkan Savaşları sırasında, askerî talim terbiye ve ünlü Alman ve Fransız komutanları üzerinde dilimize bir sıra risale çevirdi.

A. Refik'in iktidardaki İttihadçılarla sıkı ilişkisi, onun mesleğinde oldukça derin etkiler yapmış, İstanbul'da bu sayede bir vakitler nüfuzlu bir kişi olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin* yayın organı *Yeni Mecmua*'da Ziya Gökalp ile birlikte yazdığı yazılar, önemli yazılar arasındadır. 1908 Kasım'ında yazdığı bir makalede (*Millet*, 9.10.1908), A. Refik, *Kanun-i Esâsî*'nin devletin tek umut kaynağı olduğunu savunuyordu. Menşede bir subay olan A. Refik, İkinci Meşrutiyet'in ilânında coşkulu yazılar yazıyor, vatan ve ordu birbirinden ayrılmaz diyordu (*Millet*,

20.9.1908). I, Dünya Savaşı'ndan sonra, Mustafa Kemal'in iktidar döneminde İttihadcılara karşı genel tepki dolayısıyla A. Refik'in İttihadcılığı daima hatırlanmıştır. Mütareke döneminde A. Refik, bir dikta rejimi kuran ve ülkenin felâketine sebep gösterilen İttihadcılara karşı tavır aldı. Düşmanları bunu da beğenmediler. Bunu bir "zamâneci"lik, döneklik olarak nitelediler. İttihadcılara karşı olan Atatürk'ün, A. Refik'e iltifatlarını esirgediği, hatta onu aşağıladığı rivayet olunur. TOEM'de üretken bir yazar iken *Türk Tarih Kurumu'na* alınmamış, Dârülfünûn'daki derslerine son verilmiştir.

A. Refik, "Garpcılar" adıyla anılan ve her şeyiyle Türk milletinin Garplılaşmasını (laiklik, Lâtin harfi, Batılı kıyafet) isteyenler tarafından modern bir tarihçi olarak takdirle karşılanıyor (*İctihâd* 1929). Türk tarihinde 1880-1914 döneminde "Garpcılar", Türkiye Cumhuriyeti'nin fikir temelini hazırlamışlardır; yazıları Mustafa Kemal gibi genç kurmay subaylar tarafından hararetle izleniyordu. "Garpcılar", XVIII. yüzyılda Fransız Devrimi'ni hazırlayan filozoflar gibi, Türkiye'de gerçek bir *Aydınlanma Çağı'nın* öncüleridir. A. Refik, hiç kuşkusuz bu akıma uyararak, tarih yazıcılığında tam modern anlamıyla Batı tarihçiliğini memlekete getirme ve Avrupa'yı tanıtmaya çabası içinde idi ve bu amaçla Fransızca'dan *Tarih-i Umûmi* ve *Tarih-i Medeniyet* gibi eserleri Türkçe'ye çeviriyordu.

Geçimini sağlama kaygısı, onu dergi ve gazetelere günlük konularla ilgili sürekli yazı yazmaya zorlamıştır. Bu, A. Refik'in alın yazısı idi. 1918'de kurulan *Akşam* gazetesinin yazarları arasına girdi ve birçok tarih fıkralarını ilkin bu gazetede yayınladı. Cemal Nadir'in ifadesiyle "isterse oniki saat bir şey içmez, tarihi yazılar yazardı". Sosyalist Sadri Ertem'e göre, o çağda yazarlar "Babiâli (yayın merkezi) kitap tüccarının kölesi" olmuştu.

Tarih-i Osmânî Encümeni üyeliği (1909) ve bu yolla Osmanlı Arşivi'nin bilimsel araştırmalara açılması A. Refik'in hayatında yeni bir dönem açar. Arşiv belgeleri yayınları birbirini izler: *Anadolu'da Türk Aşiretleri* (1930), *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri* (İst. 1931), *Devşirme Usûlü* (1934), *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu* (İst. 1933), *İstanbul Hayatı* (1931-1932). Arşivden çıkardığı belgeler "sadece tarihin hammaddeleridir". Cumhuriyet döneminde *Muhtasar Türkiye Tarihi* (İst. 1924), *Bizans Karşısında Türkler* (1927) yeni dönemin istediği kitaplardı. A. Refik çeşitli tarih serileri için popüler kitaplar yazmaya devam etti. Bu popüler seriler, *Milli Kütüphane Tarih Serisi*, *Tetebbuât-ı Tarihiyye Sayfaları*, *Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı*, *Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı*, *Türk Tarihinin Anahatları*, *Çocuklara Tarih Kitapları* serileridir. *Âlim ve San'atkârlar* (İstanbul, 1924) adı altında topladığı eserde 7 tarihçi (Selânikî, Hoca Sa'deddîn, Peçûyî, Fındıklılı, Naimâ, Râşid), üç mi'mâr (Sinan, Davud Ağa, Kasım Ağa), iki Şeyhülislâm (Karaçelebizâde Abdülaziz,

Yahya Efendi) bir sadrazam (Koca Ragıp Paşa), bir şâir (Nedim) ele alınmıştır. Bu biyografileri yazarken A. Refik vekâyinâmeleri ve hatta arşiv belgelelerini kullanarak doğru bir tarihî tablo vermeye dikkat etmiştir. Kullandığı renkli üslûp dolayısıyla bu yazıların "vülgarize" nitelikte olduğu iddiası a-bartılı ve haksızdır. Bu kişiler hakkında bugüne kadar yazılmış en iyi bi-yografiler bunlardır.

A. Refik Osmanlı tarihi kaynaklarından önemli bazı eserleri bugün bile güvenle kullanılabilir biçimde yayınlamıştır. Bunların başında, *Silâhdar Ta-rihi* gelir. Bu eser Fındıklı Mehmed Ağa'nın çoğu padişahlara gönderilen telhislere ve kendi gözlemlerine göre yazılmış son derece önemli bir tarihtir; *Mehmed Halîfe Tarih-i Gilmânî*, (İst. 1924) bu kaynak eserler arasında sayıl-malıdır. A. Refik'in *Meşihat* arşivinden yararlanarak yayınladığı *İlmiye Sal-namesi*, (İst. 1918) önemli eserlerinden biri olup içinde şeyhülislâmların kısa biyografileriyle fetvalarından örnekler yer almaktadır.

A. Refik gazete ve haftalık dergilere yazı yetiştirme kaygısıyla tarih ara-ştırmalarından birçoğunu acele romansı tarih biçiminde yazmıştır. Fakat bu eserlerinde de A. Refik, tarihî gerçeklere sadık kalmaya, olayları halkın an-layacağı sade bir dille akıcı bir üslûpla sunmaya çalışmıştır. Onun tabiatın-daki rindlik, eserlerine romantik bir hava vermiştir. Bir söyleşide, Feridun Kandemir'e tarih yazıcılığını kendisi şöyle anlatıyor: "Tarihi en doğru olarak yazmaya çalışırım... Vicdanım kanaat etmezse tek satır yazmam... Vesikaya istinad ederek yazılan tarih biraz sanatla süslenmelidir. Tarih, mazinin ro-manıdır. ...".

Büyük tarihçi bize kadar gelebilmiş kırık dökük kalıntıların ötesinde bü-yük manzarayı, tablonun bütününe bize gösterebilen, mesafeleri aşan şâir gibi geçmişe derinliğine bakabilen tarihçidir. Ahmed Refik'te bu kudreti se-zebiliyoruz. Ahmed Refik, büyük tablolar çizmeyi seven tarihçi idi.

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ (1890-1966)

Fuad Köprülü 22 Kasım 1890'da İstanbul'da doğdu. Babası, Beyoğlu İ-kinci Ceza Başkâtipliğinde bir bürokrattı. Köprülü, II. Abdülhamid döne-minde Batı geleneğinde lâik bir eğitim veren, Batı dillerini öğreten idâdî mektebini bitirdi. İdâdî mektepleri, 1880'lerden sonra Türkiye'de yükselen Batıcı Aydınlanma Çağı'nın asıl kaynağıdır. İdâdîde Köprülü Fransızca öğ-rendi, böylece erken yaşta Fransız edebiyatı ve fikir hayatı ile tanışma im-kânı buldu. Fuad Köprülü, Osmanlı-Türk ilmini bilim dünyasında ilk defa hakkıyla temsil eden ve Avrupa'da ilim payelerine lâayık görülen ilk Türk bi-lim adamlarındandır. Balkanlarda bozgun, Rumeli'nin kaybedilişi (o zaman

Balkanlarda istatistik verilere göre 4 milyon Müslüman yaşıyordu) tüm Türkleri derin bir keder ve umutsuzluk içine atmıştı. Türk milliyetçiliği, yeni Türkiye, bu umutsuzluğun getirdiği tepkiden doğdu. Genç Fuad Köprülü, tüm aydınlar gibi milletin derin acısını paylaşıyor, geleceğin umudunu Türkçülük'te buluyordu. *Türk Ocağı*'nda Ahmed Ağaoğlu, Hamdullah Subhi, Akçuraoğlu Yusuf, Mehmed Emin, Ali Cânib, Celâl Sâhir ve Hüseyin Râgıb Beyler, Türkçülük davası için çalışanlar bir araya gelmişlerdi. O karanlık hava içinde Köprülü, tek manzum eseri olan "Türk'ün Duası" adlı eserini yazdı (1913). Eser, Bahâ Bey tarafından bestelendi. Aynı yıl İzmir'de, Köprülü ve belli başlı Türkçülerin huzurunda sahneye kondu⁵.

Akşam semâda ma'bed-i ecrâm açıldı

Bak Mîhrâb-ı Kibriya'ya çıkar şimdi her enîn

beytiyle başlayan oldukça ağır *Fecr-i Âti* edebî üslubuyla yazılmış olan eser (304 mısra), Köprülü'nün o zamanki Türkçü duygularını yansıtması bakımından çok ilginçtir.

Çok genç yaşta muhtelif liselerde aldığı muallimlik vazifelerinden sonra Köprülü 23 yaşında İstanbul Darülfünûn'u Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirilmiş, daha sonraki yıllarda Mülkiye, Sanayi-i Nefise mektepleri, İlahiyat Fakültesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Siyasal Bilgiler Okulu gibi çeşitli yüksek okullarda 28 yıl profesörlüğü esnasında yurda binlerce değerli eleman yetiştirmiştir. 1915'te *Millî Tettebbûlar Mecmuası*'nı çıkaran Fuad Köprülü, 1924'te *Türkiyat Mecmuası*, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1938'de *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ni yayınlamaya başlamış ve 1936-1941 seneleri arasında *Ülkü* dergisinin müdürlüğünü yapmıştır.

Fuad Köprülü yayın faaliyetine daha 18 yaşında başlamış ve sayı bir mânâ ifade ederse, 42 yıl içinde 210 eser ve etüd ile 1000 kadar makale yayınlamıştır. Fuad Köprülü 1923'te Paris'te *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresinde*, 1928'de Oxford'da *Müsteşrikler Kongresinde*, 1929'da Londra'da *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi* ve Harkof'ta, *Müsteşrikler Kongresi'nde*, 1938'de Züriç'de toplanan *Uluslararası Tarihî İlimler Kongresi'nde* Türkiye'yi temsil etti. 1925'te Rusya Şûra Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Muhabir üyeliğine, 1934'ce Macar İlim Akademisi muhabir üyeliğine ve Prag Şark Enstitüsü muhabir üyeliğine seçildi. 1927'de Heidelberg Üniversitesi, 1937'de Atina Üniversitesi kendisine fahrî doktorluk unvanı tevcih etmişlerdir. 1939'da Sorbonne Üniversitesinin geleneksel büyük merasimle fahrî

⁵ F.A. Tansel, "Fuad Köprülü'nün Türk Ocaklılarla İzmir Seyahati ve Temsil Edilen Manzum Tiyatrosu: Türk'ün Duası", *Türk Kültürü*, VIII-92, 512-531

doktorluk (*doctor honoris causa*) verdiği uluslararası ün yapmış birkaç âlim arasında Fuad Köprülü de bulunuyor ve Batı üniversitelerinin şeref direğinde tarihte ilk defa Türk bayrağı dalgalanıyordu.

Siyaset ve devlet adamı olarak Fuad Köprülü'ye gelince; Köprülü II. Dünya harbi sonrasında CHP'nin tek parti rejimine karşı Demokrat Parti kurucularıyla birlikte siyasî mücadeleye atılmış, gazetelerde yayınladığı yüzlerce makale ile demokrasi hareketinin düşünce önderliğini yapmıştır. Demokrat Parti iktidarında Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuş, sonra Demokrat Parti'nin öbür kurucularıyla arası açılmıştır (1957). Köprülü'nün orijinallliğini daima saklayan yazılarının, yeni harflerle bir seri halinde basılması gereklidir. Köprülü'nün millî tarih ve kültür alanında geniş faaliyetinin derin etkisi, kendisinden sonra öğrencileri ve izleyicileri tarafından önemli bir siyaset-fikir akımına, Türk-İslâm Sentezi hareketine vücut vermiştir.⁶ Türk-İslâm sentezi düşüncesi, Gökâlî ve Köprülü'yü izleyerek, Turancılık yanında daha ziyade Anadolu bir karakter taşır.

Köprülü, edebiyatı geniş anlamda ele alarak gerçekte bir kültür tarihçisi olmuştur. Darülfünûn'da ilk sosyoloji kürsüsünü kuran Ziya Gökâlî'nin güçlü etkisi altında idi. Köprülü, 1915'te Gökâlî ile birlikte *Âsâr-ı İslâmiye ve Millîye Encümeni*'ni kurdu. Bu encümen, 1909'da Halil Edhem'in öncülüğü ile Osmanlı tarihini çağdaş bilimsel esaslar çerçevesinde inceleme amacıyla kurulmuş olan *Târîh-i Osmâni Encümeni* (bkz. yukanda) karşısında Türk kültürü araştırmalarına öncelik tanıyordu.

F. Köprülü'nün Millî Tettebbu'lar Mecmuası'ndaki ilk yazısı "Âşık Edebiyatı" incelemesi, millî kültürden ne anlamak gerektiği üzerindedir. Köprülü, bu yazısında şifahî (ağızdan, yazısız) halk edebiyatıyla "klasik havâss edebiyatı" arasındaki keskin ayrılığı belirtir, fakat "muhteşem küberâ konaklarında olduğu gibi köylere kadar her yerde rağbet bulan" Âşık Edebiyatının, "eski Türk estetiğini" temsil ettiğini belirtir. Köprülü, Âşık edebiyatı hakkında şuarâ tezkerelerinde hiçbir kayda rastlanmadığını işaretleyerek, "koyu bir Acem mânevîyatı iktisâb eden" sanatkârlar, "halkın zevkini, rağbetini, temayülünü" düşünemezlerdi, diyerek saray ve halk arasında derin kültür ayrılığını vurgular.

Öbür yandan Köprülü, Osmanlı klasik kültür aşamalarını da tespitte çalışmıştır. Köprülü'ye göre, "acemperestlik" modası, yani halk kültürü karşısında sarayın temsil ettiği İran menşeli yapay "medeniyet", Fâtih ve II. Bayezid dönemlerinde en yüksek derecesine varmıştır. Osmanlı klasik me-

⁶ Türk-İslâm Sentezi hakkında bkz. "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı*, II-5 (Ocak 1999), 14-18

deniyeti XVI. yüzyılda, Köprülü'nün deyimiyle "İstanbul ve Osmanlı medeniyeti", ona göre, kaynağı olan Orta Asya Timurîler medeniyetini gölgede bırakacak bir düzeye varmış, tüm Türk dünyasında çekiciliğini göstermeye başlamış, kendi orijinal kimliğini kazanmıştır (Sanat tarihçilerimiz, dekoratif sanatlarda Osmanlı sanatının doruk noktasını III. Murad döneminde tespit ederler).

Köprülü, Osmanlı klasik medeniyetinin halka sırtını çevirmesinin, Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde başladığını belirtir. Daha sonraki yıllarda bu üretken büyük bilgin, Türk kültür tarihi araştırmalarını, Türk dini (*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*), Türk hukuku ve kurumları tarihi, Türk ekonomi tarihi (*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931) konularını ele alarak genişletmiştir. Bu yazılarda o, Osmanlı kültüründe Avrasya eski Türk kültürünün devamı ve etkileri konularını özgün biçimde işlemiştir. Meselâ, bu yazılarından biri, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuk Yok mudur?" başlığını taşır. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı klasik eserinde, Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'de İslâm medeniyeti dairesinde özgün Türk dinî düşüncesinin kaynaklarını ayrıntılarıyla inceler. Onun açtığı çığırda, halk edebiyatı ve folklor (P. N. Boratav, O. Ş. Gökyay), din tarihi (Abdülbâki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan), Türk tarihi (O. Turan, M. A. Köymen, İ. Kafesoğlu), genellikle Türk kültürü araştırmaları büyük bir gelişme göstermiştir.

II. Meşrutiyet döneminde millî heyecanla Türk tarihinin birçok yazma kaynak eserleri, kütüphane raflarından indirilmiş ve yayınlanmıştır. Türk dili ve edebiyatı planında özellikle Macar türkologların araştırmaları (bak. T. Yozif, "Türk Dili Yadıgârları", *MTM*, II-1, 81-133) izlenmiş, *Kutadgu Bilig*, Ahmed Yesevî'nin *Hikmet*'leri, Aşık Paşa *Garîbnâme*'si, Ahmedî'nin *İskendernâme*'si tanıtılmış, Türk antikitesinin temel kaynağı Mahmud Kaşgarî'nin yazdığı *Divanu Lugati't-Türk'ün* keşfi ve yayınlanması heyecan uyandırmıştır (bkz. *MTM*, II-1, 167-170). Köprülü o yıllarda hararetle bir Türk milliyetçisi idi. *Muhâkemâtü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçe'nin ifade gücü bakımından Farsça'ya üstün olduğunu kanıtlamaya çalışan Ali Şîr Nevaî, Köprülü'ye göre "hakikî bir milliyetperver" dir.

Demokrat Parti saflarında hizmet yılları (1950-1957, Dışişleri Bakanı), Türk demokrasisine yaptığı hizmetler yanında ilim için bir kayıp olmuştur. Keşke politikaya heves etmeseydi. Başbakan Adnan Menderes iken, partiden ve bakanlıktan ayrıldıktan (1957) ölümüne kadar (26 Haziran 1966) geçen hayatı, terk edilmişliğin acı hikâyesidir. 27 Mayıs 1960'ta Yassı Ada'da mahkeme önüne çıktı, beraat etti. Üniversiteler, hocaları Köprülü'ye eski kürsüsünü geri vermek bir yana, konferans vermeye dahi davet etmediler.

TBMM karşısındaki apartmanında, yurduna, Türklüğe o kadar hizmetler yapmış bu büyük fikir adamı, son yıllarını dünyaya küsmüş, yalnızlık içinde, bir kaza sonucu gelen çok ızdıraplı günlerle bitirdi.

Öğretim Ve Bilim Hayatı

Profesör Fuad Köprülü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşundan bu yana Ortaçağ Tarihi kürsüsünde ders vererek Ankara'da da aynı ruhta ve yetenekte bir grup tarihçi yetiştirmiştir. Köprülü, orijinal ilmi çalışmanın yollarını öğreten seminerlere önem verirdi. Başarılı öğrencilerini seçerek onlarla yakından ilgilenir; işbirliği yapar, onların başarılı inceleme yazılarını başında bulunduğu dergilerde yayınlardı.

1915-1945 döneminde Fuad Köprülü, ilgi alanı en geniş, en üretken âlim ve fikir adamı sayılabilir. Hayatı boyunca 25 mecmuada 14 gazetede bine yakın makalesi çıkmıştır. *Fecr-i Âti* edebî topluluğu arasında yazdığı sembolik şiirlerden sonra, 1917'den itibaren Türkçüler safında *Yeni Mecmua*'da hece vezniyle, halk nazım şekillerinde örnek vermek gayesiyle *Hakan*, *Akıncı Türküleri*, *Ortaç Yolcuları* başlıklarıyla şiirler yayınladı. Aynı devrede yukarıda özetlediğimiz "Türkün Duası" adlı manzum bir tiyatro, telif tercüme küçük hikâyeler yazarak kalemini çeşidi edebî nevilere denedi.⁷

Fuad Köprülü'nün siyasî tartışma yazıları özellikle Demokrat Parti kurulduktan sonra başlar. 1945-1950 seneleri arasında yazdığı siyasî makalelerin sayısı 287'dir. Bu makaleler, *Demokrasi Yolunda* adlı eserde toplanmıştır.

Türk dilinin sadeleşme akımının başladığı, Fransızca'dan birçok eserin çevrildiği tarihte bir şâir ve yazar olarak yetişen Köprülü, kendine özgü ve güçlü bir tarz yaratmıştır. İfadesindeki açıklık, kesinlik ve anlam zenginliği ile bu dil kuvvetli bir bilim aracı haline gelmiş, ondan sonra yarım yüzyılda bilim adamlarının yazı dili olmuştur. Bilimsel düşüncenin yerleşmesinde eleştirinin önemini erkenden kavrayan Fuad Köprülü, derin ve keskin bir eleştiricidir. 1908-1913 arasında ilk yazıları, *edebî tenkid* üzerindedir. 1913'te "Bizde Tenkid" başlıklı yazı serisini yayınladı. Ondan sonra Türkiye'de çıkmış önemli hiçbir edebiyat ve tarih eseri yoktur ki, dergi ve gazetelerde Fuad Köprülü'nün tenkit kalemiyle eleştirilmiş olmasın.

Onun bütün etüdları o zamana kadar o konuda yapılmış olan işlerin dikkâtle gözden geçirilmesi ve eleştirisiyle başlar. Batı biliminin bu eski geleneğini Türk ilim edebiyatımıza ilkin O getirmiştir. Köprülü'nün eleştirel, bi-

⁷ Köprülü'nün makale ve kitaplarının toplu bir bibliyografyası için bkz. 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Melanger Köprülü, İstanbul, 1953, XXVIII-L.

limsel yaklaşımı, Batı ilim metodolojisiyle, özellikle Fransız kültürüyle tanışması sayesinde olmuştur. Kendisi *idâdî*de iyi Fransızca öğrenmişti. Köprülü, eleştirilerinde yalnız Türklerin değil, birçok Batı bilgininin de ne kadar sathî ve dar görüşler içinde kaldıklarını, nasıl büyük yanlışlıklara sürüklendiklerini göstermiştir. Köprülü, geniş bilgisi ve bilimsel metodolojisi, açık üslûbu ile fikirlerini Batılı meslektaşlarına da kabul ettirmiş, Batı akademi ve üniversitelerince ilmî payelere lâyık görülmüştür. Batı, her türlü üstünlüğünün temeli olan silâhın, bilimsel metodun şimdi bir Türk bilgini tarafından tam bir beceri ve egemenlikle kullanıldığını çok kez itiraf zorunda kalmıştır. Köprülü'nün, Avrupa ilim metodolojisini Türk ilmine ilk kez getirmiş olduğunu birçok bilim adamı belirtmiştir. 1935'te Sorbonne Üniversitesi'nde Türk Araştırmaları Merkezi'ni açış merasimine davet edilmiş, orada verdiği derslerde ilmî tenkit konusunda parlak bir örnek vermiş ve Fransız bilim adamlarının hayranlığını kazanmıştır (Bu dersler *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935, adıyla basılmıştır). Büyük Fransız tarihçisi, *Annales* ekolünün kurucusu Lucien Febvre, Fransa'nın ciddi bir ilim dergisinde şöyle yazmakta idi: "Bu dersler, Fuad Köprülü'yü; metin tenkidi işlerinde tecrübeli bir allâme, ... ananepereşter manuellereimizin tasasız bir şuuruzlukla kaydetmekte oldukları pek çok hata ve iltibasları tashih etmesini bilen bir ilim adamı olarak göstermektedir". Keza Sorbonne Üniversitesi Rektörü Sebastian Charlety de şöyle diyor: "Temenni ediyoruz ki, bizim yanımızda olan yerini işgal için tekrar gelsin ve âlimâne tetkikleriyle o tetkikleri izah etmek hususunda gösterdiği liyakatten Fransız dinleyicilerini istifade ettirsin."

H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde konuyu bu hava içinde ele almıştı. Gibbons, sınır Türkmenlerinin böyle bir imparatorluğu kurmak için gerekli kültürden yoksun olduğu, kurucuların aslında İslâmiyeti kabul etmiş yerli Rumlar olduğunu idda ediyordu. Anadolu Selçuk medeniyetini ve Osmanlı Uc'larına İç Anadolu'dan yüksek kültür sahibi kimselerin gelip katıldığını iyi bilen müsteşrikler bu iddiaya karşı ilk tepkiyi gösterdiler. Bir türkolog ve müsteşrik sıfatıyla Alman bilgini Fr. Giese, Gibbons'ın esas görüşünü çürüttü ve Ahilerin rolü üzerinde durdu.

Fuad Köprülü, her şeyden evvel bilinen ve bilinmeyen kaynaklara göre yeni gerçekleri ortaya çıkararak yaratıcı bir âlimdir. Köprülü'nün o kadar çeşidi ve sonuçta dağınık gibi görünen aslında bir tek konunun, Türk kültür tarihinin çeşitli yönlerini incelemeye çalışır. Ziya Gökalp'in bir "tilmizi" olarak toplum ve kültürün organik bir bütün olduğuna inanan Köprülü, kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi kollarının "içtimaî hayat dediğimiz complexus"un çeşitli yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir. O, bugün de bilim dünyasında *Türk E-*

debiyatı Tarihi ve Türk Din Tarihi konusunda bir otorite sayılmaktadır. Te reddütsüz denilebilir ki, gerçekte o bu ilim kollarının hakiki kurucusudur.

Türk Dinî Edebiyat Tarihi Üzerinde

Türk din tarihi araştırmalarında Köprülü'nün metodolojisini izleyen genç bilgin Ahmet Yaşar Ocak'ın onun için yazdığı şu satırlara tamamıyla katılıyorum: "Köprülü her bilim adamına nasip olmayan sezgi ve sentez kabiliyetini mükemmelen kullanmasını bilmiştir. Onun çeşitli eserlerinde şu veya bu şekilde ortaya koyduğu, mahiyetini açıkladığı pek çok konu ve mesele, bugün onun teşhis ettiği biçimde tezahür etmiş; vardığı birçok sonuç, üstelik daha da kuvvetli bir biçimde teyid edilmiştir."

Köprülü'nün hiç kuşkusuz en önemli eseri *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* olup Türk kültür tarihinde çığır açmış bir şâheserdir. Fransız oryantalisti Cl. Huart, *İlk Mutasavvıflar* hakkında "Garbî Avrupa üniversitelerinde öğretilen tarihî ve edebî intikadın en sıkı usûllerinin burada tatbik edildiğini hayranlıkla görüyoruz".

Gerçekte halk edebiyatı üzerinde çığır açan yazısında ("Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü", Milli Tetebbu'lar Mecmuası, I, 1915, 35) Köprülü, edebiyatı tüm "içtimâî hayatın bir tezahürü", halk şiirini "milletin ruhunda asırlarca yaşamış hisler" in bir ürünü kabul eder. Sosyolojik görüşlerinde, Gökâlp gibi Köprülü de, Auguste Comte'un pozitivismi ve E. Durkheim'ın yapısal (*structural*) sosyolojisini benimsemiştir. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*'da İran sûfi edebiyatını "taklid eden" Türk divan şiiri yanında, halk Türkçe'sini ve vezni kullanan ve İslâm-öncesi geleneği devam ettiren sûfi halk şâirleri Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin hayatını, eserleri ve etkilerini incelemiştir; böylece Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar Türk halkları arasında yaşayan ortak "millî" kültürü ortaya çıkarmak istemiştir. Şuarâ tezkirecileri, Köprülü'ye göre sarayın patronajı ile gelişen Divan Edebiyatı temsilcilerini gerçek şâir, halk edebiyatını "âvâmî", ilkel bir edebiyat çeşidi sayarlar. Latîfi, Tezkiresi'ne, yalnız bir Türkmen şâirini, o da çok ünlü olduğu için, âdeta özür dileyerek almıştır. Köprülü, 1908-1919 yıllarında, kurtuluşu Türklük'te ve Türkçecilik'te gören yeni akımın etkisi altında, bu akımın en başarılı temsilcilerinden biri idi.

Köprülü Türk dinî halk edebiyatı ve kültürünü derinliğine araştırdığı gibi ayrıca saz şâirleri ve âşık edebiyatı üzerinde yayınlara başlamış, bunun yanında Kadı Burhâneddin, Ahmed Paşa, Şeyh Gâlib, Bakî ve nihayet Fuzûlî gibi Türk divan şiirinin büyük ustaları hakkında da incelemeler yayınlamıştır. *Fuzûlî: Hayatı ve Eseri* adlı giriş yazısını (*Külliyât-ı Fuzûlî*, İstanbul, 1924), 1947'de İslâm Anşiklopedisi'nde "Fuzûlî" maddesi tamamlanmıştır. Bu us-

talar elinde klasik divan edebiyatının Acem taklitçiliğinden kurtulup orijinalliğini kazandığını ileri sürdü. Türk edebiyatı tarihini bir bütün olarak düşünen Fuad Köprülü, klasik Türk edebiyatına Habîbî Nesimi, Fuzulî, Ruhî gibi büyük ustalar veren Türkmen-Âzerî edebiyatı üzerinde önemle durmuştur.

Uc Kültürü, "Gâziyân"

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman ve Avusturya oryantalistleri (başlıcaları P. Wittek, Fr. Giese, Fr. Kraelitz, Th. Menzel, Fr. Babinger ve Fr. Taeschner) ilk Osmanlı kaynakları üzerinde *textkritik* metodu ile filolojik önemli incelemelere yönelmişler, böylece Osmanlı Devleti'nin doğuşu üzerinde açıklayıcı önemli bilimsel sonuçlara varmışlardı. Bu incelemeler göstermiştir ki, Selçuklu Devleti Anadolu'da, Bizans devlet ve medeniyetinden hiç de aşağı olmayan bir medeniyeti temsil etmektedir. Öbür yandan Türkmen boylarının yoğun biçimde yerleştiği Uc (serhad) bölgelerinde Bizans ve öbür Hıristiyan devletlere karşı sürekli savaşa meşgul *gâziyân* (alpler) kendine özgü bir Uc kültürünü temsil etmekte idi. Bu sonuçları, bağınaz Alman milliyetçiliğinin Osmanlı araştırmalarına uygulanması biçiminde fazlaca sert biçimde eleştiren yeni kuşak İngiliz Türkologları (başlıca C. Heywood, C. Imber) duygusal bir yaklaşım içindedirler. Gerçekte, Alman müstesrikleri, Osmanlı kaynak incelemelerinde Batı'da yüzyıllarca uygulanmakta olan *textkritik* metodlarını Osmanlı kaynaklarının incelenmesine uygulayarak yepyeni bir araştırma alanı açmış bulunuyorlardı.

Köprülü'nün ve Alman-Avusturya oryantalistlerinin incelemeleri gösterdi ki, Moğol baskısı sonucu, Selçuk medeniyetini ve klasik İslâm kültürünü temsil eden din adamları, beyler, fakırlar ve ahîler bu uçlara gelip gazilerin hizmetine girmekte idiler. Yerli kaynaklar, gelenlerin Uc'lardaki beylikleri nasıl küçük birer saltanat olarak örgütlediklerini açıkça göstermektedir (1334'te İbn Batuta'nın gözlemleri).

Köprülü daha sonra "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" (THİM, 1,1931, 165-313) adlı makalesiyle Bizans-Osmanlı kültür ilişkileri üzerindeki araştırmalarını sürdürdü.

Türk Edebiyatı Üzerinde

Fuad Köprülü'nün başlangıçtan beri öz Türk kültürünün temeli saydığı halk edebiyatı alanındaki çalışmaları çığır açan orijinal araştırmalardır. *Âşık tarzı* ve tasavvufî Tekke edebiyatı, millî edebiyatın bu ana kolları, edebî özellikleri ve başlıca büyük temsilcilerinin biyografileri ile onun tarafından yeni baştan kurulmuş araştırma alanlarıdır. 1914-19'da "Saz Şairleri" adıyla neş-

rettiği bir seri makalelerden sonra ertesi sene, *Millî Tettebbu'lar Mecmuası*'nda "Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe" adlı inceleme yazısı, bu alanın gerçek millî şiir için önemini belirtmektedir. Bunu, 1929'da başlayarak halk ve tekke edebiyatının belli başlı temsilcileri üzerinde notlar başlığı altında bir seri araştırması izledi; bu araştırmalarını iki cilt olarak *Türk Saz Şairleri Antolojisi*nde topladı. *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi'nin* (1936) ancak birinci fasikülünü çıkarabildi. Orada *Abdal ve Abdallar* üzerine yazıları Köprülü'ye özgü derin araştırma ürünü yazılardır. Köprülü erkenden divan edebiyatı alanında da uzmanlığını göstermiştir. *Eski Şairlerimiz, Divan Edebiyatı Antolojisi, XIII-XIX. Yüzyıllar*, (İstanbul, 1934, 700 sahife) konuya esaslı bir katkıdır. İslâm Ansiklopedisi'nde büyük divan şairleri Ahmedî, Ahmed Paşa, Bakî, Fuzûlî üzerine makaleleri orijinal önemli araştırmalardır.

Hukuk Tarihi

Fuad Köprülü'nün Türk kültür tarihi alanında geniş bilimsel çalışmaları arasında *Türk hukuk tarihine* dair çalışmaları önemli bir yer tutar. Kendisi, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı çıkardı ve "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" adlı önemli etüdünü burada neşretti. Derin ve etraflı incelemelerin ürünü olan bu makalede eski Türk-İslam devletlerinin kamu hukuku kurumlarıyla Osmanlı müesseseleri arasındaki sürekliliği ortaya koyarak oryantalistlerin yanlış iddialarını düzeltti. Bu makale, Avrupa ilim çevrelerinde önemli karşılandı ve İtalyanca'ya çevrildi. Avrupa'da ciddi ilmî dergilerde özeti verildi, Köprülü'nün hukuk tarihi konularına ilgisi, 1937'den sonra daha genişledi. Yeni kurulan Türk Hukuk Kurumunun faaliyeti ile yakından ilgilendi ve Türk hukuk tarihi üzerinde birçok konferanslar verdi. 1937'de II. *Türk Tarih Kongresi'nde* şu önemli bildiriye okudu: "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?" (Bu inceleme Türkçe ve Fransızca olarak yayımlandı, *Belleten*, 5-8, 1938). Burada Köprülü, Türk kamu hukuku tarihinin belli başlı meselelerini açık bir şekilde ortaya koyuyor, kaynakları ve araştırma metodlarını gösteriyordu.

Türk sosyal ve hukuk tarihinde en önemli konulardan biri olan vakıf kurumu da Köprülü'nün araştırma alanına girdi. *Vakıflar Dergisi'nde* "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Ehemmiyeti", "Vakfa Ait Tarihî İstilahlar", "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü" ve "Vakfa Ait İstilahlar" adlı yazıları çıktı.

Daha 1908'de genç Köprülü düşünüyordu ki, geçmişimizde zengin kültür hayatımızın ve kurumların aydınlanması, memleketimizde sosyal ilimlerin yaratıcı bir araştırma dönemine girmesini mümkün kılacak, gerçek Türk kültür Rönesans'ına temel olacaktır. O, Türkleri, Batı'nın yüksek kültür milletleri düzeyine ulaştıracak biricik yolun, yaratıcı Batı ilim anlayış ve metodolojisi olduğuna inanıyordu. II. Dünya Savaşı sırasında, 1940'ta Köprülü şöyle yazıyordu: "Ben ilme ve insanlığın iyiye doğruya gittiğine inananlarım, bundan otuz sene evvel olduğu gibi bugün de insanîyetçi Türk nasyonalizminin heyecanını kalbimde ve kafamda taşıyorum. Lâkin, tarihî realiteyi ararken her şeyden evvel ilmî bir hakikatin hizmetkârı olduğumu unutamam".

ZEKİ VELİDÎ (VELİDÎ) TOGAN (1890-1970)

Zeki Velîdî Başkurt-İli (Başkurdistan)'da Küzen-Avulu köyünde doğdu (10 Aralık 1890); soyu Yurmatı uruğundan Sokli-Kay boyundandır.⁸ Dedesi Küzen-oğlu Velîd-Bay'dır. O, çocukluğunda babası ulemadan Molla Ahmed-Şah (Ahmedşe)'dan eski şecere ve destanları dinledi. Onun medresesinde Arapça'yı, annesi Ümmü'l-Hayat'tan Farsça'yı öğrendi. Kaynak dillerine hâkim olması ileride onun ilmî faaliyetlerindeki başarısı için çok önemlidir. Öbür yandan Rusça dersleri alıyordu. Sonraları Almanya'da Almanca'yı da öğrenecektir. Zeki Velîdî, babasının medresesine gelen öğrencilerden, çevre halkın etnografisi hakkında bilgi edindi. Dayısı Habib Neccar, Kazanlı ulemadan Türkçü Şihabeddin Mercanî (Türkçe *Miftâhu't-Tevârih* adlı bir tarih eseri vardır) öğrencilerindedir. Zeki Velîdî'nin yetişme çağında Rusya Türkleri arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin etkisiyle Türk-Tatar kavimlerinin birliği ve Batı tarzı eğitime (*cedîdçilik*) karşı yakın ilgi vardı. Zeki Velîdî yenilikçi amcası Neccar'ın etkisiyle genel Türk tarihine merak sardı.

Z. Velîdî, erkenden, 1906-1908 yıllarında babası yerine medrese idaresine geçmek zorunda kaldı. Fakat genç adam dünyayı görmek ve okumak istiyordu; gizlice yurdunu terk etti (1908), Kazan'a geldi. 1917'de Moskova ve Ufa kongrelerinde Rusya Türk Müslümanları arasında birlik politikasını savunan Sadri Maksudî'ye karşı Z. Velîdî'nin bölgeciliği savunarak muhalefet ettiği iddia edilmiştir. Sadri Bey'le Z. Velîdî arasında bu anlaşmazlık Türkiye'de de devam edecektir. Z. Velîdî, Mercanî'nin medresesine devam ederken bir taraftan da Rus müsteşrikler N. Aşmarin ve N. F. Katanov ile ta-

⁸ Z. Velîdî'nin biyografisi ve ilmî faaliyeti üzerinde şu temel kitabı izliyoruz: Tuncer Baykara, *Zeki Velîdî Togan*. Ankara, 1989; daha ayrıntılı olarak bkz. Zeki Velîdî, *Hatıralar*, İstanbul, 1969.

nuştı. Nihayet, Kazan'da Kasımiye medresesinde Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı muallimliği ile tedris hayatına girdi (1903-1913). Burada yazdığı *Türk Tatar Tarihi* (1912) kendisini müsteşrikler arasında tanıttı. Doğu dillerini ve Türk tarihini hakkıyla bilen Z. Velîdî'yi Rus oryantalistleri benimsedi. Kazan Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne üye seçildi. 1913'te Fergana'ya, 1914'te Buhara'ya araştırma yapması için gönderildi. Bu ilmî seyahatlerine dair yazdığı rapor Petersburg Çarlık Arkeoloji Cemiyeti tarafından yayımlandı. O zaman Türk ve Moğol tarih ve kültürü üzerinde Prof. Katanov; Dorji Banzarov ve Çokan Valihanov'dan sonra bu alanda Z. Velîdî'yi dördüncü otorite saymıştır. Z. Velîdî, Katanov'un kütüphanesinin İstanbul'da satılmasına aracı olmuştur. Evkaf Müdürlüğü'nce satın alınan bu değerli kütüphane, F. Köprülü'nün *Türkiyat Enstitüsü* (kuruluşu 1924) kütüphanesinin çekirdeğini oluşturacaktır.

Moskova toplantısından sonra Z. Velîdî Orenburg'da Başkurt Merkez Şûrası'nı topladı. Ekim'de Bolşevik devrimi gerçekleşince, Başkurt-İli'nde ve öbür Türk illerinde Cumhuriyetler, Kırım, Türkistan, Azerbaycan ve Kazakistan Cumhuriyetleri kuruldu. Sovyetler, Orenburg'ı işgal ettiler ve yeni hükümetin Harbiye ve Dahiliye vekili olan Z. Velîdî'yi tutukladılar. Z. Velîdî hapisten kaçmayı başardı ve millî direniş için çeteler örgütledi. 1918 sonlarında Sovyet idaresiyle anlaşma yapıldı. Sovyetler durumlarını güçlendirdince, Başkurlara verdikleri sözden döndüler; Z. Velîdî Türkistan'a sığınmak zorunda kaldı (29 Haziran 1920). Sonra Baku'de toplanan Şark Milletleri Kongresi'ne katıldı; Türkistan Millî Birliği'ni kurmakta etkin oldu. Türkistan'da Enver Paşa ile işbirliği yaptı (Paşa'nın şehit düşmesi: Ağustos 1922). Sovyetler, Türkistan'a kuvvet gönderip memleketi kontrolleri altına alınca, Z. Velîdî Meşhed'e (Mart 1923), oradan Afganistan yoluyla Hindistan'a geçti (Eylül 1925) (Meşhed'de *İbn Fadlan* sayahatnâmesini Revza kitaplığında keşfetmiştir).⁹ İstanbul üzerinden Paris'e geldi. Orada Fransız oryantalistleriyle (P. Pelliot, J. Deny, M. Blochet) tanıştı, Berlin'e geçti. Prusya Devlet kitaplığında Doğu el-yazmaları katalogunu hazırlama işine katıldı. İstanbul'a (20 Mayıs 1925) oradan Ankara'ya geldi. Böylece Z. Velîdî'nin ölümüne kadar (26 Temmuz, 1970) bir Türkiye vatandaşı olarak Türkiye'de çok verimli ilmî faaliyeti başlamış oldu. Türkiye'de ilk tanıştığı Türkçü ve ilim adamları arasında Hamdullah Suphi, Köprülüzâde Fuad vardır. 13 Temmuz 1925'te Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Her ikisi yurdunun bağımsızlığı için savaşmış, biri davasını kaybetmiş, öteki şanlı bir zaferle yurdunu esaretten kurtarmış iki Türk savaşçısı.

⁹ Sonraları, bu önemli eseri Almanya'da değerli notlarla yayınlayacaktır: *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1929 (Reprint Lichtenstein 1966).

F. Köprülü'nün davetiyle *Türkiyat Enstitüsü* 'nde konferanslar vermeye gelen¹⁰ ünlü Rus oryantalisti V. Barthold'un tercümanlığını yaptı. Bir yandan da eşsiz bir hazine olan İstanbul yazma kitaplıklarında çalışmalarına devam ediyordu. Z. Velîdî'nin Türkistan'da, İran'da Meşhed'de, İstanbul'da Bursa, Edirne ve Konya'da yazma araştırmaları, Türk tarihi ve kültürüne dair önemli kaynakların keşfine yol açmıştır. Edebiyat Fakültesi'nde F. Köprülü, Z. Velîdî'yi *Türk Tarihi Muallimi* atadı (26 Ocak 1927). Z. Velîdî, Başkurt-İli'nde millî mücadele arkadaşı olan Fethülkadir (Abdülkadir İnan) ile İstanbul'da beraber idiler. Darülfünûn'da verdiği Türk Tarihi dersleri (1927-1930) ileride yayınladığı *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946) adlı eserinin ilk taslağını oluşturmuştur. Köprülü, onun taşbaskı ile yayınlanan *Türk Tarihi Dersleri* dolayısıyla şu övgü dolu satırları yazdı *Hayat*, 16 Aralık 1926): "Artık Türk milletinin ilim sahasında da taklitten ve kapitülasyonlardan kurtulup rüşt ve tahkik yoluna girdiğinden, bu gibi eserleri en müşkülpesend Garp âlimlerine bile tasdik ettireceğimizden eminim".

Ankara'da Atatürk'ün himayesinde toplanan I. Tarih Kongresi'nde (2-5 Temmuz 1932), resmî *Türk Tarih Tezi*'ne (Orta Asya'da kuraklık yüzünden Türklerin kurduğu şehirlerin ve tarım bölgelerinin kumlar altında kaldığı ve Türklerin temsil ettiği yüksek medeniyetin onlar tarafından dünyanın dört bir yanına götürüldüğü tezi) aykırı düşen eleştirileri şiddetli tepkiyle karşılandı. Z. Velîdî bir hafta sonra Darülfünûn'daki kürsüsünden istifa etmek zorunda bırakıldı.¹¹ Z. Velîdî'ye göre kongre, "siyaseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdanî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı" olmuştur. Z. Velîdî, Viyana Üniversitesi'nde doktora için oraya gitti.

Avrupa'da yedi yıl kaldı (1932-1939); bu ikamet, tarihçimizin daha da olgunlaşmasına yardım etti. Viyana Üniversitesi'nde İbn Fadlan üzerindeki teziyle doktor payesini aldı. Bonn Üniversitesi'ne davet edildi; orada *honorar professor* olarak *Orta Asya Tarihi ve İslâmiyet* üzerinde dersler verdi (1935-1938). Göttingen Üniversitesi'nde bulunurken İbn Fadlan üzerindeki kitabını çıkardı.¹² İnönü'nün Cumhurbaşkanlığa gelmesi üzerine ikinci vatani Türkiye'ye dönmeye karar verdi. Dilekçesinde, "Avrupa'da bütün emeklerimi Türk milletinin ilmi namına sarf etmişim; yegâne gayem Türk milletine, bilhassa onun büyük ve eski medeniyetini öğrenme işinde faydalı olabil-

¹⁰ Bu konferanslar su ad altında yayınlanmıştır: V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.

¹¹ Bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* ve Z.V.Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969.

¹² *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, bu önemli kaynağa eklediği *Excursus*'de Türk tarihi üzerindeengin kaynak bilgisini gösterdi.

mektir" diyordu (1 Mayıs 1939). Bunun üzerine İstanbul Üniversitesi Türk Tarihi profesörlüğüne atandı (Eylül 1939).

Hitler Almanyası'nda uzun yıllar kalmış olması dolayısıyla Türkiye'ye dönüşünde, bazı yanlış yorumlara hedef oldu. Aslında Z. Velîdî büyük gayeler peşinde koşan, mücadeleden yılmayan, belki biraz "maceracı" bir kişiliğe sahipti. Rusya'dan Türkiye'ye gelip sığınan Türkçü liderler ile, özellikle Kazanlı Sadri Maksudi ile Z. Velîdî arasında eski anlaşmazlık burada da devam etti.

Z. Velîdî, Rusya'da kalan ilk eşini yanına getirememişti. 1940 Nisanı'nda ikinci defa evlendi; bu kez eşi bir Nogay hanımı, Nazmiye Hanım'dı; ondan iki çocuğu, kızı İsenbike ve oğlu Sübidey olacaktır. Türkiye'de bu yıllar, Z. Velîdî'nin olgun önemli eserler verdiği yıllardır. *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946), *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942), *Tarih'te Usûl* (İstanbul, 1950), o yılların ürünüdür. Son eser Türk tarihi kaynaklarını tanıtmaya bakımdan önemlidir. Z. Velîdî'nin kitaplarında üslûbu, konuşmaları gibi, yoğun bilgi sergileyen, fakat olayları çoğu kez bağlantısız bir bilgi yığını olarak sunan bir üslûptur. II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Rusya Türklerinin kurtuluşu adına Rusya karşısında Almanlara yakınlık gösterenler arasında Z. Velîdî başta sayılıyordu. 3 Mayıs 1943'te Ankara'da Sovyetler aleyhinde yapılan gösteri hükümeti kaygılandırdı. "Turancıların" tutuklanması başladı, bu arada Nihal Atsız ve Z. Velîdî "Turancılık" ve hükümeti devirme girişimi suçlamasıyla tutuklandı. Z. Velîdî 15 ay kadar hâpiste kaldı; ancak İnönü'ye karşı Demokrat Parti iktidara gelince özgürlüğüne kavuştu.

Z. Velîdî üniversitedeki görevine ancak 1948 Temmuzu'nda geri gelebildi. 1944-1948 yılları maddî sıkıntı içinde geçti. O arada *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı klasik eserini yayınladı (İstanbul, 1946). Üniversiteye geri dönüşü ile hayatında yeni verimli bir dönem başlayacaktır. 1948-1970'te ölümüne kadar bu verimli faaliyeti devam edecektir. Z. Velîdî'nin girişimci bir kişiliği vardı. 1948-1949 yıllarında bir *Tarih Enstitüsü* veya *Umumi Türk Tarih Enstitüsü* girişimleri sonuç vermedi. Ancak 1950'de bir *İslâm Tetkikleri Enstitüsü* projesi senatoca onaylandı. Kendisi, 1953'te 6 ay kadar bu Enstitü'nün müdürlüğünü yapmıştır. Z. Velîdî'nin bu girişimlerinin başarısızlığını açıklamak gerekirse, kendisine karşı üniversitede ve tarihçiler arasında oldukça geniş bir muhalifler grubunun mevcut olmasıdır. Onun, Moğolların ve Timur'un tarihî rolüne müspet bir açıdan bakışı, Türkiye'de yerleşmiş olumsuz görüşlere aykırı idi. Oysa bugün, Moğol devletlerinin ve Timur

oğullarının dünya medeniyet tarihinde gerçek yeri Batı tarihçiliğinde önemle işlenen bir konudur.¹³

Atatürk ve Millî Şef İnönü döneminde Türk devletinin resmî ideolojisi, devlet ve hükümet siyasetinin değişmez parçası idi; Z. Velîdî, uluslararası şöhretine güvenerek bazı tabuları yıkmağa çalışmış, başarılı olamamıştır. Yakınlarda tabulara karşı çıkan âsî genç tarihçiler ise, ne Z. Velîdî'nin hayat boyu kazandığı geniş bilimsel hazırlığına, ne de uluslararası otoritesine sahiptirler.

Z. Velîdî, yaşamındaki rastlantı ve aşamalar ve kendi "maceracû" karakteri dolayısıyla, olağanüstü bir kişiliğe sahip olmuştur. Urallar'da Türk ve İslâm çevresinde doğup büyüyen Z. Velîdî, gençliğinde Kazan ve Türkistan'da geleneksel kültürü özümsemiştir. İslâmî kültürü ve lehçeleri ile Türkçeyi, Arapça, Farsça, Rusça, Almanca dillerini öğrenmek şansını elde etti. Bir yandan Rus kültürünü ve Avrupa kültürünü, öbür yandan Türkçülerin ve İstanbul Osmanlı çevresinin kültür etkilerini kişiliğinde birleştirdi. Her uğradığı şehirde hürsle eski yazma eserleri araştırıp önemli kaynaklar keşfetti. 1951 Eylülünde İstanbul'da 22. *Müsteşrikler Kongresi*'nin Başkanı olarak bu uluslararası toplantıyı örgütledi. Kongrenin açılışında o dönem Türkiyesi'nin iki büyük ilim adamı, Fuad Köprülü ve Zeki Velîdî Togan dünya ilim adamlarını onurladılar, onurlandılar. Oryantalistler, Zeki Velîdî'yi "devrinin en büyük Türk tarihçisi" olarak selâmladılar.

Bu kongreye Osmanlı tarihçisi olarak katılma fırsatını elde ettim. Z. Velîdî iltifatlarını benden esirgemiyordu. Kendisi, o tarihlerde Ankara'yı bir ziyarette bana asistanlık teklif etmişti. Ben Osmanlı tarihi alarından ayrılmayacağımı söyledim. Daha sonra 1964'te *Türk Kültürü El Kitabı*'nı hazırlayacak uluslararası bir proje geliştirdiği zaman, hukuk cildini hazırlamak üzere bana işbirliği önerdi.

Daima büyük çapta tasarımlar peşinde koşan Z. Velîdî "Hoca", 1951 *Müsteşrikler Kongresi*'nde de Türk tarihi ve kültürü uzmanlarının bir araya gelişini fırsat bilerek, bir *Türk Dil ve Kültür Tarihine Dair El Kitabı (Grundriss)* hazırlanması için bir komite örgütledi. Çalışmalar, göz dolduran iki cilt, *Philologia Turcica Fundamenta* halinde hazırlanıp yayımlandı. Z. Velîdî yayınlanan *Fundamenta* ciltlerini beğenmedi, tenkitler yazdı (*Türk Kültürü*, no. 47, 1966). Kendisi *Fundamenta* yerine Türkiye'de dokuz-on ciltlik bir *Türk Kültürü El Kitabı* yayınlanması için bir taslak hazırladı ve yeni bir uluslararası komite kurdu. *Türk Kültürü El Kitabı'nın Program ve Çalışma Planı* (İstanbul,

¹³ Bkz. V. Barthold'un F. Köprülü tarafından ilâve ve açıklamalarla yayınlanan *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1963,181-200.

1967) adıyla projenin kapsamını açıkladı. Tasarı, maddî destekten yoksun olduğundan gerektiği biçimde ilerleyemedi. Kendisine karşı resmî çevrelerde sürüp giden olumsuz hava dolayısıyla en basit bir yardım ve teşvik görmedi. Tasarıya ciddi olarak sahip çıkanlar, kendi ifadesiyle "Emel Esin, Z. F. Fındıkoğlu ve Halil İnalçık" oldu.

Z. Velîdî prostat ameliyatından sonra çok yaşamadı. Kendisini ziyaret ettiğimde hasta yatağında *Oğuz Destanı* adlı son eserinin basimevinden gelen provalarını okuyor, ölümün eserin yayınlanmasına engel olacağından kaygılanıyordu. Eserin yayınlanması, sâdik öğrencisi Tuncer Baykara'nın ilgisiyle mümkün olmuştur. Zeki Velîdî Togan, 26 Temmuz 1970 sabahı hayata gözlerini yumdu.

Dünyaya Türk'ün ve Türk tarihinin, saptırmalardan ve önyargılardan arınmış gerçek bir tablosunu vermek, Zeki Velîdî'nin bütün yaşamını dolduran ve anlam kazandıran tutkusudur. Gözbebeği kızı İsenbike'yi, eski Türk tarihini ana kaynaklardan araştırсын diye, Harvard Üniversitesi'nde ünlü sinoloji-türkoloji uzmanlarının yanına göndermiştir.

Türk Tarih Tezi'ne karşı Z. Velîdî'nin eleştirilerini, Atatürk'ün etrafındakiler, onu gözden düşürmek için abartarak kullanmışlardır. Şuna inanıyorum ki, aslında Atatürk, uzağı gören sağ düşünceli bir insan olarak bu eleştirilerden yararlanmıştı. *Türk Tarih Tezi*'ni tartışmak ve doğruyu bulmak için dünyada bu konularda en yetkili ilim adamlarını Dolmabahçe'de *II. Türk Tarih Kongresi*'ne davet etmiş ve tartışmaları dikkatle izlemiştir.

Z. Velîdî'nin her tarafta yazma kütüphanelerinde devamlı araştırma yaparak Türk tarih ve kültürü üzerinde çok önemli kaynakları ortaya çıkarmış olması, sadece bu çalışmaları, Türk tarihi alanında onun belirleyici rolünü göstermeye yeter. Türkistan seyahatinde *Kutadgu Bilig'in* bir yazmasını tespit ettiği gibi Meşhed'de İbn Fadlân Seyahatnamesi'ni keşfi (1923), Manchester'de John Rylands yazmaları arasında XI. veya XII. yüzyıla ait bir Türkçe Kur'an tercümesi, İstanbul kütüphanelerinde Bîrûnî'nin eserlerini, Harzem dilinde yazılmış kaynakları, Konya'da İlhanlı dönemi maliye kaynakları (*Risâle-yi Falakiyye ve Sa'âdetnâme* yazmalarını) tanıtması, Altın-Orda tarihine ait son derece önemli yerli bir tarihi *Ötemiş Hacı Tarihi'ni* keşfi bu kaynak araştırmaları arasında en önemlileridir¹⁴.

Prof. Jansky'nin belirttiği gibi (T. Baykara, 64), Z. Velîdî; vekâyinâme, jenealoji (*ensâb*) ve destanlardan başka tarih kaynaklarını ve en geniş bir

¹⁴ *Kutadgu Bilig*, R.R. Arat, *Risâle-yi Falakiyye*, W. Hinz, *Sa'âdetname*, N. Göyünç, *İbn Fadlan*, 1. Z. Velîdî tarafından işlenip yayınlanmıştır.

yelpazede etnoğrafya, arkeoloji, nümizmatik, epigrafi ve edebî eserleri inceleyerek, tarihin türlü cepheleriyle bir bütün içinde ele alınması gerektiğine inanır; o ileri metodolojiyle kuşkusuz Türk tarihinin karanlık kalmış birçok sorularını aydınlığa çıkarmıştır. Prof. John Woods, Z. Velîdî'nin *Umumî Türk Tarihine Giriş* eserinin bir hazine olduğunu ve İngilizce'ye mutlaka çevrilmesi gerektiğini söylemiştir. Z. Velîdî'nin Başkurdistan'da bozkır göçebe kültürü geleneklerinin kuvvetle yaşadığı bir çevreden gelmesi,¹⁵ kaynak dilleri Türkçe, Arapça ve Farsça'ya hakimiyeti, Rusya ve Almanya oryantalist çevreleriyle yıllarca beraber çalışması, onun geniş anlamda Türk tarihi soruları üzerinde bir otorite olarak tanınmasını sağlamıştır. Avrupa'da birçok tanınmış ilim cemiyetinin üyesi olduğu gibi, kendisine çeşidi ilmî payeler verilmiştir. Haziran 1967'de Manchester Üniversitesi kendisine, merasimle *Fahrî Doktor (doctor honoris causa)* unvanını tevcih etmiştir. Dostu Kari Jahn, onu büyük Rus oryantalistleri V. Barthold ve V. Minorsky ile kıyaslar. Bununla beraber, Z. Velîdî'nin tarihî metod disiplini ve ilmî kişiliği üzerinde fikirler farklıdır. Birileri, onun tarihî kanıtları acele yorumlayarak abartılı teoriler ortaya attığını belirtirler. Bu bakımdan bazı öğrencileri (meselâ F. Kırzioğlu, İ. Kafesoğlu) aynı yolu izlemişlerdir. "İslâmiyet Türk'ü koruyan en önemli kültür bağıdır; ona sarılın ve o kültürün yüceliğine inanın" inancıyla Z. Velîdî, kuşkusuz, 1960-1980'lerdeki Türk-İslâm sentezi akımını hazırlayanlardan biridir.

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI¹⁶ (1888-1977)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 23 Ağustos 1888'de Eyüp'te dünyaya geldi. II. Meşrutiyet döneminin birçok aydınları gibi, orta tahsilini Askerî Rüşdiye'de ve Mercan İdâdîsi'nde tamamladı. İdâdî'den mezun olan İ. H. Uzunçarşılı öğretmen olmak arzusuyla Darülfünun Edebiyat bölümüne kaydoldu. Orada tanınmış kişilerden, bu arada Ahmed Midhad, Abdurrahman Şeref, Mehmed Âkif, İzmirli Ahmed Hikmet, Hamdullah Suphi'den ders aldı. Çok istediği muallimlik hizmetine, ilkin Kütahya idâdisinde tarih-coğrafya muallimi olarak başladı. Kütahya'nın Yunan kuvvetleri tarafından işgali üzerine Ankara'ya geldi. Kütahya tarihi üzerinde toplamış olduğu malzemeyi işleyerek *Kütahya Tarihi'ni* Ankara'da yayınladı. 1921'de Kastamonu Sul-

¹⁵ Değerli öğrencisi ve yakını T. Baykara'ya göre "fikrî hayatını şekillendiren en önemli unsur Türk örfüdür".

¹⁶ Bu yazıda biyografik notlar, üstadın öğrencisi Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın kendisiyle konuşmaları ve notlarına göre kaleme aldığı "Hal Tercümesi" esas tutularak verilmiştir: bkz. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*. Ankara. TTK 1976, XIII-XIX.

tanı'si tarih muallimliğine atandı. İsmail Habib, Hasan Fehmi gibi aydın kişilerle bulunduğu Kastamonu'da *Açık Söz* gazetesinde Kastamonu Meşâhîri'ne ait seri yazılar ile *Musâhabe-i Tarihiyye* başlığı altında tarih yazıları yazdı.

İlk tarih yazılarını ünlü kişiler üzerinde toplamakla beraber şehir ve kurumlar tarihi üzerinde de *Açık Söz* gazetesinde yazılar yayınladı. Bunda, kuşkusuz, Ahmed Refik'in etkisi olmuştur. Bu arada bir *Sinop ve Kastamonu Rehberi* hazırladı. Oradan Karesi Sultanîsi'ne (Kasım 1923), ertesi yıl Maarif müdürlüğüne atanması (1924) üzerine İ. Hakkı'nın hayatında yeni bir dönem açıldı. Kastamonu'daki gibi *Karesi Meşâhîri ve Karesi Tarihi*'ni yayınladı ve Karesi fahrî hemşehriliğini kazandı. Hizmetleri takdir olunan İ. Hakkı Maarif Vekâleti Genel Müfettişi (Ekim 1925), ertesi yıl İlk Tedrisat Müdürü (Ocak 1926) atandı. Böylece, İ. H. Uzunçarşılı, gittiği yerlerde bölge tarihi üzerinde malzeme topladı. Bu çalışmalar ileride, *Anadolu Beylikleri ve Şehir Tarihçiliği* tarihi üzerindeki incelemelerine esaslı bir başlangıç oluşturmuştur. Ancak onda şehir tarihi kavramı dar bir çerçevede kalmıştır. İ. Hakkı'ya göre, şehir veya bölge tarihi denince, temelde, o bölgede yetişen büyük kişiler (*meşâhîr*) ve hanedanlar anlaşılmaktadır. 1923-1933 yıllarında *Anadolu Beylikler Tarihi* yakın bir ilgi odağı idi. TOEM etrafındaki yazarlar da (H. Edhem, A. Tevhîd) aynı çaba ile kitâbeler toplamakta idiler. *Meşâhîr'in* hayatlarını incelemek için İ. H. Uzunçarşılı da kitâbeler toplayıp yayınlamaya önem vermiş¹⁷ ve TOEM ile yakın ilişkisi bu konu dolayısıyla olmuştur. Karesi tarihi üzerinde çalışmaları, İ. H. Uzunçarşılı'ya 1927 Ekim seçimlerinde Balıkesir (Karesi) meb'usu seçilmesini sağlamıştır. Ama, sonuna kadar onun temel faaliyeti eğitim ve tarihçilik alanlarında toplanmıştır. Atatürk'ün emriyle, meb'uslukla birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde tarih hocalığına atandı.

Eski dostu Hamdullah Suphi'nin delâletiyle Atatürk'ün kurduğu yeni Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi (1931). Kurum tarafından yayınlanması karar altına alınan *Genel Türk Tarihi* projesinde, Osmanlı tarihinin 1789'a kadar olan bölümü İ. H. Uzunçarşılı'ya havale olundu. İ.H. Uzunçarşılı o devrin tarihçileri gibi, idâdîde klasik Osmanlı edebiyatı üzerinde esaslı bilgi edinmiş ve sonraları *Hezâr-Dînâr* ve Sava takma adlarıyla birçok manzumeler yayınlamıştır.

Üstadın TTK yılları (1931-1977), kendisine "reîsü'l-müverrihîn" lâkabını kazandıran yoğun araştırma ve yayın faaliyeti yılları olmuştur. TTK'unda

¹⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, I., İstanbul, 1927; II. Cilt 1928, III. 1929 (bkz. A.S. Erzi, "İ. H. Uzunçarşılı Yayınları", *Armağan*, XXVI).

1947'de üye olduğum zamandan başlayarak İ. H. Uzunçarşılı ile temasım olmuştur. TTK toplantılarında çok az konuşur; herhangi bir konuda taraf tuttuğu hissini vermekten kaçınırdı. Başlıca kaygısı cilt cilt hazırladığı eserlerinin yayın alanına çıkması idi. Bu yıllarda makalelerinin çoğunluğu TTK'nun çıkardığı *Bellekten* dergisinde yayınlanmıştır.

İ. H. Uzunçarşılı, tarihi belgelere göre yazma gereğine inanmış bir tarihçi idi. Hayatını belli başlı Osmanlı arşivlerinde (İstanbul Başbakanlık *Osmanlı Arşivi*, *Topkapı Sarayı Arşivi*)¹⁸ pek çok belge serilerini incelemekle geçirdi. İnanılmaz zenginlikteki bu arşiv malzemesi onun eserlerine kuşkusuz kalıcı bir nitelik kazandırmıştır. Bu belgelerin tarihçiliğe yeni bir ufuk kazandırdığına haklı olarak inanıyordu; bu konuda "Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık" başlığıyla bir de makale yayınladı (*Bellekten*, 2/7-8, 1938, 367-371). Buna "Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetine Küçük Bir Misal" adlı makaleyi ekledi. Belgelere bağlılık, bu belgeleri okumakta güçlük çeken son kuşak bazı genç tarihçilerce bir "belge fetişizmi" olarak karşılanacaktır. Evet, belgeler de metodik bir eleştiriyle kullanılmalıdır. Topkapı Sarayı ve Başbakanlık Arşivleri dışında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden Şer'iyye kadı mahkemeleri sicil defter serilerinden (bugün yedi bini aşkın cilt olarak Millî Kütüphane'de ve Diyanet İşleri'ne bağlı İstanbul Müftülüğü'ndeki dokuz bini aşkın İstanbul mahkemeleri şer'iyye sicil defterleri) yararlanmak için Uzunçarşılı haklı olarak fazla zaman ayıramamıştır. Emekliliğinde, son yıllarında Topkapı Sarayı Arşivi'nin tasnif işlerinde çalışmıştır.

İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (4 cilt Ankara, TTK, 1947-1959). Prof. Dr. Adnan S. Erzi'ye göre Hammer'den sonra bu konuda "en mufassal ve güvenilir" Osmanlı tarihidir (*Armağan*, XXII). Y. H. Bayur da, "bizim dilimizde ve Hammer ve Gibbons dahil, yabancı dillerde gördüğüm eserler arasında üstadın bu eserine eş olanına rastlamadım" demektedir (*Armağan*, 8). Belgelere göre verdiği yeni değerli bilgiler dışında bu dört cildi, popüler tarih kategorisine koymak zorundayız. İ. H. Uzunçarşılı Batı dillerini kullanmak imkânına sahip bulunmadığından, genellikle Batı literatürünü ihmal etmiştir. Konu üzerinde Batı'da yazılmış klasik eserlere (N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-V, Gotha, 1908-1913 ve J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* I-VII; Hamburg ve Gotha, 1840-1863) başvurmadan genel bir Osmanlı tarihi yazılamaz. Bunun yanında Batı'da birçok belge koleksiyonları yayınlanmıştır (Meselâ E. Alberi, *Relazione degli*

¹⁸ Bu arşivlerin içeriği hakkında son kez sistemli bir yayın olarak bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no. 5, Ankara, 1992.

ambasciatori Veneti al Senato, I-III, Florence, 1840-1855; E. Charriere, *Negociations de la France dans le Levant*, Paris, 1848-1853; *Calendar of State Papers* serileri).

ÖMER LÜTFİ BARKAN (1903-1979)

1903 yılında Edirne'nin tarihî Buçuktepe (Kıyık), mahallesinde doğan Ömer Lütfi, Edirne Muallim Mektebi'nde bir süre okumuş, İstanbul'da 1920'de orta öğrenimini tamamlamıştır.¹⁹ Edirne'de bir süre öğretmenlikte bulunduktan sonra İstanbul Darülfünûnu'nda Edebiyat Fakültesi'ne kaydolunmuş, 1927'de buradan diploma almıştır. İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü direktörü tanınmış sanat tarihçisi Albert Gabriel aracılığıyla Strasbourg Üniversitesinde tahsile devam imkânını bulması, Barkan'ın bilim hayatını belirleyen bir aşama olmuştur. 1928-1931 yıllarında Strasbourg Üniversitesi'nde, öğrenimi sırasında Fransız tarihçiliğinde bir devrim yapan *Annales* ekolünün büyük temsilcilerinden biri olan Marc Bloch'ın derslerine devam etmiş, sosyo-ekonomik tarihe ilgisi onun gelecek meslek hayatına yön vermiştir. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne doçent olarak atanan Barkan, o zaman siyasî tartışmaların başında gelen toprak kanunu ile ilgili olarak bir dizi makale yayınlamış ve İktisat Fakültesi'nde İktisat Tarihi doçentliğine nakledilmiştir (1937). Orada "Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi" unvanlı doçentlik tezini savunmuş (1938) ve 28 Şubat 1939'da *Umumî İktisat ve İktisadî Doktrinler Doçenti*, bir yıl sonra da bu disiplinin Profesörü unvanını almıştır. Barkan'ın sonradan İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan sürgünler, nüfus ve arazi sayımları (*Defter-i Hakanîler*), Balkanlarda Toprak Meselesi üzerinde ilk çalışmaları 1938-1939 yıllarına rastlar. O yıllarda üniversitede dünyaca tanınmış ekonomistler, W. Röpke ve A. von Rüstow ders veriyordu. 1950'de Prof. Rüstow'un ayrılması üzerine Barkan, *İktisat Tarihi ve İktisadî Coğrafya* kürsü profesörlüğüne getirilmiştir.

Çığır açan yayınlarıyla bilim dünyasında kısa zamanda tanınmış bulunan Prof. Barkan'a 1943'te Strasbourg Üniversitesi *Doctor Honoris Causa* payesi tevcih etti. *Türk Tarih Kurumu*, *Sırbistan İlimler Akademisi*, *Türk Sosyoloji Cemi-*

¹⁹ Barkan'ın biyografisi için bkz. *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 41 (1985); H. Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", 3-38; Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, *Toplu Eserler 1*, İstanbul, Gözlem Yay., 1980, 3-17; Barkan'ın katkılarının değerlendirilmesine dair keza bkz. H. İnalçık "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*1/3-4 (1978); Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı*, 111-12 (Ekim 2000), 35-63.

yeti, onun bilime büyük katkılarını tanıyarak üye seçmişlerdir. *Milletlerarası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Tarih Konseyi*'nin (CIEPO) kurucularından olan Prof. Barkan bu kurumun 6 yıl süreyle başkanlığını yapmıştır. Prof. Barkan, 1973 yılında emekliliğine kadar İ.Ü. İktisat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi'nde, *Türk İktisat Tarihi*, *Genel İktisat Tarihi*, *Osmanlı Kurumları Tarihi*, derslerini vermeye devam etmiş, 1950-1952'de İktisat Fakültesi dekanlığında bulunmuş, Rockefeller Vakfı'nın malî desteğiyle bu fakülteye bağlı olarak *Türk İktisat Tarihi Enstitüsünü* kurmuştur (1955). 1951'de İ.Ü. İktisat Fakültesi *Mecmuası* yazı işleri başkanı olarak bu dergide, Osmanlı İktisat tarihi üzerinde her biri uzun arşiv çalışmalarına dayanan çığır-açıcı araştırmalarını yayınlamaya başladı. Prof. Barkan, Osmanlı iktisat tarihi alanında, sonradan meslektaşları olarak faaliyet gösteren değerli öğrenciler yetiştirmiştir. Bu değerli bilim adamları arasında özellikle Prof. Lütfi Güçer, Prof. Halil Sahillioğlu, Prof. Tevfik Güran, Prof. Mübahat Kütükoğlu, Prof. Mustafa Cezar, Prof. Yavuz Cezar, Prof. Mehmet Genç, Prof. Hüseyin Özdeğer, Prof. Ahmet Tabakoğlu'nu sayabiliriz. Barkan'ın öğrencileri, onun açtığı çığırda yürüyerek her biri belli bir konuda Osmanlı ekonomi tarihine değerli katkılar yapmışlardır. Bir bakıma bu satırları yazan da, onun açtığı çığırda yürüyen araştırmacılar arasında sayılabilir. Sahillioğlu, para tarihinde; Güçer hububat ve tuz gibi zaruri ihtiyaç maddeleri tarihinde; Güran, XIX. yüzyıl sosyal-ekonomik tarihinde; Kütükoğlu ticaret tarihinde; Cezar maliye tarihinde; Genç 18. yüzyıl malikâne sistemi ve ekonomik konjonktürde, Tabakoğlu Osmanlı maliye ve bütçe tarihinde önemli eserler verdiler. 23 Ağustos 1979'da bu dünyaya gözlerini yuman Barkan'ın hatırası için dostları ve öğrencileri, Fransa'da *Memorial Ömer Lütfi Barkan*²⁰ adlı anıtsal bir eser yayınlamışlardır.

Sosyal-Ekonomik Tarih Araştırmaları Başlıyor

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ömer Lütfi (Lütfi) Barkan ile Türkiye tarihçiliğinde yeni bir dönem başlamıştır. 1930'larda özellikle 1940'larda kitle hareketlerinin önem kazanmasıyla birlikte dünya tarihçiliğinde sosyo-ekonomik toplum tarih konuları ön plânda ele alınmaya başladı. Bu görüşü benimseyen Fransız *Annales* ekolü, E. Durkheim'in toplumu "organik bir sistem" olarak gören yapısal (*structural*) sosyolojisinden esinleniyordu. Strasbourg'da Barkan tam da böyle bir atmosferde yüksek tahsilini yaptı. Barkan, Türkiye'ye dönüşünde arşivlerimizdeki zengin malzemeyi kullanarak sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında belli başlı sorunları ortaya koymuş, bu konuda çığır açan incelemeler yayınlamaya başlamıştır.

²⁰ Ed. R. Mantran, Paris, 1980.

Türkiye'de 1937-1938 yıllarında, T.B.M.M.'de ve medyada *Toprak Reformu* en önemli konulardan biri olarak tartışılmakta idi. Barkan'ın toprak ve köylü sorunlarıyla yakından ilgilenmesi ilkin bu siyasî atmosfer içinde başlamış, makale ve raporları yurt içinde ve yurt dışında dikkati çekmiştir. Fransız *Annales* ekolünün, toprak hukuku, feodal düzen (Marc Bloch), para tarihi ve tarihî demografi (Fernand Braudel) konularında araştırmalarını yakından izleyen bir tarihçi olarak Barkan, kendisi de bu konularda Osmanlı arşivlerinde derinliğine çalışmalara başlamıştır.

Barkan, 1943'te İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde saklı yüzlerce mufassal Defter-i Hakânî'den derlediği Sancak Kanunnâmelerini yayınlamıştır.²¹ Barkan, *Ülkü Dergisi* ve başka dergilerdeki yazılarında, Osmanlı toprak hukuku ve tarımsal ekonominin temel sorularını genel biçimde ortaya atmakla beraber, sonunda kaynakları tam olarak ortaya koymadıkça, yapılacak yorumların daima noksan olacağı inancına vardı. 1943'te Sancak Kanunnâmelerini yayınladıktan sonra aynı nitelikte anıtsal kaynak eserler yayınlama yoluna girdi. Belge yayınları başına koyduğu analizlerin her biri konuya esaslı katkılar oluşturur. Barkan, bu kaynaklar ortaya konduktan sonra analitik çalışmaların başlayacağına inanıyor, bu işi profesyonel tarihçilere bırakmak gerektiğine inanıyordu. Bir konuşmamızda bana "Halil, bundan sonra *yarı-mamûl* kaynak eserleri yayınlamaya karar verdim, onları değerlendirmek görevi sizlere düşer", dediğini hatırlıyorum.

Kuşkusuz, Barkan'ın çığır açan ilk eseri, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar* adlı eserdir. Eski metinlerin okunmasında o zamanki bilgilerimiz göz önünde tutulursa, son derece titizlikle sancak kanunnâmelerini en az yanlışla yayınlamış olması cidden takdire değer. Bu eser, kuşkusuz, Osmanlı döneminde kırsal sektörde sosyo-ekonomik yapıyı, malî sistemi, bütün ayrıntılarıyla analiz etmemize imkân veren anıtsal bir kitaptır.²² Ayrıca bu kitap Osmanlı toprak hukuku, timar rejimi, köylülerin tâbi olduğu tasarruf ve üretim kuralları ve koşulları, askerî sınıfla ilişkileri ve bunun gibi Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ait en önemli konuları aydınlatmakta olup o zamandan beri bu konularla ilgilenen her tarihçinin başvurduğu bir ana-kaynaktır. Bar-

²¹ Ö. Lûtfi Barkan. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuk ve Malî Esasları, I. Kanunlar*, (İstanbul, 1943).

²² Barkan'dan sonra bu işi daha geniş bir çapta Ahmet Akgündüz (*Osmanlı Kanunnâmeleri Hukukî Tahlilleri*, I-IX, İstanbul, 1994) almış bulunmaktadır.

kan'dan sonra Osmanlı kırsal sektörde egemen çift-hane sistemini biz bu yayın sayesinde ortaya çıkarabildik.²³

Barkan'ın, *Kanunnâmeler* adlı eserinden sonra çıkardığı son eseri (Enver Meriçli ile beraber) *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, (I. Ankara: TTK, 1988) adlı kitabı, bu "yarı-mamûl" kaynak eserlerinden olup Kanunnâmelerin uygulanması ve Osmanlı devletinin beşiği olan bölgenin tarihi bakımından son derece önemli bir kaynaktır (Eserin II. cildi TTK'nda yayınlanmayı beklemektedir). Eser, Paris'te geç Bizans-erken Osmanlı Bithynia tarihi üzerinde bir seminer çalışmasının ana kaynağı olmuştur. Barkan bu eserlerinde her biri belli bir alanın, meselâ köylünün ve tarım ekonomisinin, Osmanlı demografisinin, urbanizmin, şehir tarihinin, mimarî ve sanat tarihinin, maliye ve para tarihinin temel belgelerini yayınlamış, giriş yazılarında esas problemleri tanımlamış ve bütün bu alanlarda uzmanlara materyal sağlamış ve genç tarihçi kuşaklara yol göstermiştir. Konu ve metodoloji bakımından Türk tarihçiliğini Batı tarihçiliği düzeyine çıkaranların başında, kuşkusuz, Ömer Lütfi Barkan gelir. Aslında Barkan, tarihçiliğimize bir devrim getirmiştir. O, toplumu bütünüyle (*total*) incelemeyi öngören *Annales* ekolünün yeni sosyal-ekonomik tarih görüşünü tam bir yetkiyle Türk tarihçiliğinde temsil etmiştir. Son elli yıl içinde tarih ve kaynak yayınlarına bakılırsa, onun çığır açan etkisi açıkça görülür.

Sancak Kanunnâmeleri ve Çift-Hane Sistemi

Barkan, tipik genel kanunnâmenin, Koyunoğlu Kütüphanesinde en eski (H. 900) tarihli nüshanın ve onun bir kopyası olan Selim ve Süleyman kanunnâmelerinin, resmî devlet kanunnâmeleri olmadığı iddiasındadır. Bunlar Barkan'a göre, şahısların özel derlemelerinden ibarettir.²⁴ Ama, eğer böyle olsaydı, eldeki nüshalar bize birbirinden çok farklı metinler olarak gelmiş olurdu. Kaldı ki, biz Viyana Staatsbibliothek'te tuğralı bir genel kanunnâme bulduk. Kanunî'ye kadar her Sultan'ın kanunnâmesini ilân etmesi değişmez bir kuraldır. Fatih S. Mehmed bu geleneği kendi kanunnâmesi için "Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur" diyor. 1595 tarihli adâletnâmede²⁵ aynen şunu okuyoruz: "Merhum Sultan Süleyman Han. zamân-ı adalet iktidarlarında kanunnâmeler yazılıp her şehirde olan kadılar mahkemesinde Kanunnâme-i Hümâyûn vaz olunması ile". Bar-

²³ Bkz. H. İnalcık, "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, 137-160.

²⁴ Barkan, *Kanunnâmeler*, Giriş'te: "Osmanlı Kanunnâmeleri", XX-LVII.

²⁵ "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II, (1965), 139.

kan'ın ikinci iddiası, genel kanunlar gelişi güzel toplanmış derlemeler olup bir sisteme göre kodifiye edilmiş değildir.

Genel kanunnâmeler, sancak kanunnâmelerinden alınan maddelerden meydana getirilmiştir; asıl kaynak, sancak kanunnâmeleridir. Bu noktada Barkan tamamıyla haklıdır. Fakat gerek sancak kanunnâmeleri gerek genel kanunnâmeler, belli bir sistem altında kodifiye edilmiş resmî metinlerdir. F. Kraelitz'in yayınladığı reaya kanunnâmesiyle tipik bir sancak kanunnâmesini (meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Sancağı kanunnâmesini) karşılaştırırsak, her ikisi, çift resmi ve bağlantılarıyla (madde 1-7) başlar. Süleyman Kanunnâmesi'nde ise ceza kanunnâmesi, sipahi ile ilgili maddelerden sonra reaya kanunnâmesi gelir, bu reaya kanunları burada da *resm-i çift* ile başlar (TOEM yayını, ilâveler, İstanbul H. 1329, 1, 27, 29). Orada arkadan ağnam resmi, öşür maddeleri aynı fasıllarda verilir. Hüdâvendigâr kanunnâmesinde de *resm-i çift*²⁶ten sonra *resm-i ganem* ve *öşür* üzerindeki maddeler gelir. Pazar bacı kanunları genelde ayrı bir fasıl halinde sancak kanunnâmelerinden sonra konmuştur.²⁷ Özetle, tüm kanunnâmelerde belli bir kodifikasyon sistemi vardır.

Barkan'ın üzerinde durduğu *mîrî* arazi rejimini gerekli kılan bu düzen ne idi? Biz, Barkan'ın yayınladığı kanunnâmeleri dikkatle değerlendirdiğimiz zaman ilginç sonuçlara vardık. Kırsal sektör ekonomisi, *reaya çiftliği* denilen hane/aile işletme birimlerine dayanıyordu. Devlet, tahrir sistemi ve kanunnâmelerle sistemi devamlı kontrol alanda bulundurma çabasında idi. Bunun Bizans İmparatorluğundan gelen tarımsal-mâlî bir sistem olduğunu gördük. Çift-Hane sistemi, Anadolu'da geç Roma İmparatorluğu'nda ve Bizans'ta carî idi. Çift resmi vergileri aynı ölçülerde (25-12-9-6) Bizans'ta aynen mevcuttu. Osmanlılar, fethettikleri bölgelerde bu toprak ve vergi sistemini değiştirmediler, bir devrim yapmadılar, sistemi devam ettirdiler.

Fernand Braudel ve Barkan

Fernand Braudel'in XVI. yüzyılda Akdeniz tarihi üzerinde klasik kitabı Türk tarihçiliğinde büyük ilgiyle karşılanmış, o zaman Braudel'in temsil ettiği *Annales* ekolü Barkan ve o dönem tarihçileri üzerinde derin bir etki yapmıştır.

Braudel'in eserinin yayınlanmasından (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque Philippe II*, Paris 1949; İngilizce çevirisi *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II*, New York

²⁶ Barkan, *Kanunlar*, madde 1-6.

²⁷ Bkz. *Aydın Kanunnâmesi*, 14-15.

1972) bir yıl sonra Paris'te *Uluslararası Tarihî Bilimler Kongresi* toplanmıştı. Paris'e gidip bu kongredeki bildiri ve tartışmaları izlemek imkânını buldum. Kongrede en hararetli tartışmalar Braudel'in eseri üzerinde cereyan etti. Türkiye'ye dönüşümde Mustafa Akdağ'ın *Bellekten'de* çıkan "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti" başlıklı makalesini eleştiren yazımda²⁸ Braudel'in eserinden geniş ölçüde yararlandım ve onun Akdeniz tarihi çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihine getirdiği devrimci görüşleri belirtmeye çalıştım. Aynı tarihlerde Ö. L. Barkan, Braudel'in eserini uzunca bir yazıyla tanıttı.²⁹ Barkan, eserin yayınlanmasını "büyük bir ilmî hadise" olarak nitelermekte tereddüt etmiyor ve eserin önemini şu sözlerle belirtmeye çalışıyordu: Eser "Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük bir devrinin en mühim meselelerini, bütün Akdeniz memleketlerine şamil geniş bir plan içinde, zengin malzeme ve yeni bir ilmî metodla vaz' ve mütalâa" etmektedir.

Müslüman, Hıristiyan tüm Akdeniz memleketlerinin ortak iktisadî ve içtimaî koşullar altında yaşadıkları varsayımıyla hareket eden Braudel, Akdeniz tarihini bir bütün olarak araştırma konusu yapmakta ve konuyu arşivler dahil geniş bir araştırma faaliyeti sonucu yepyeni bir şekilde ortaya koymaktadır. Böyle bir yaklaşım, ancak beşerî coğrafya, ekonomik ve sosyal koşullara öncelik verildiği takdirde verimli olabilirdi. (Braudel, 1930-1950 döneminde, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'da egemen olan düşünce akımlarının etkisi altında böyle bir tarih görüşünü temsil ediyordu.) *Annales* dergisi etrafında toplanan tarihçiler yeni bir tarih zihniyeti ve analiz metodu uygulamakta idiler.

Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. "Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zâti inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi" incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular. Barkan, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren misâller verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpıcı siyasî olayların tarihi yerine "halk yığınlarının her günkü hayatları" ve olayların "devamlı neticeleri" üzerinde durmak gerektiğini işaret eder.

Barkan önemle belirtir ki, ileri sürdüğü tanımlamaları, Braudel gibi arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu metod, Barkan'ın

²⁸ *Bellekten*, XV (1951), 62&690.

²⁹ *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*. XII/1-4 (1951). 173-192; Barkan'ın kullandığı kopya bugün EREN kitabevi sahibi Muhittin Eren'e intikal etmiştir; Barkan'ın sahife kenarlarına eski harflerle yazdığı derkenarlar, bu kopyaya özel bir değer kazandırmaktadır

bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Braudel, Osmanlı arşivlerine girmek imkânına sahip olmadığından zengin Dubrovnik (Ragusa) arşivinden ve bu arşive dayanan yayınlardan yararlanmıştı. Braudel, Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin, tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirtir ve Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik eder.

Barkan, hem araştırma konuları, hem de Osmanlı arşivlerinde araştırma bahsinde Braudel'in tavsiyesinden çok önce bu işe el atmış bulunuyordu. 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserinin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine genişçe yer vermiştir.

Barkan, arşivlerde araştırma için harcanan zamanın, tarihçi için bir zaman kaybı olduğunu, kendi deneyimi olarak belirtir. Bu durumda tarihçi, yürüneceği yolu kendisi yapan bir yolcu durumundadır. Batı bilim dünyası yüzlerce cilt *Monumenta* veya *Calendar of State Papers* gibi koleksiyonlarla, sentez yapan tarihçiye muazzam belge, malzemesi hazırlamıştır. Barkan'dan sonra Türkiye'de, *tahrir defterleri*, *mühimmeler*, *ahkâm defterleri*, *şer'iyeye sicilleri* yayınları giderek bir ivme kazanmış, yüze yakın cilt yayınlanmıştır.

PARA TARİHİNE HALİL SAHİLLİOĞLU'NUN KATKILARI

Braudel'in Türkiye'yi ziyaretinde Barkan, asistanlarından Halil Sahillioğlu'nu Braudel'in yanına gönderdi. Dr. Sahillioğlu (Arapça makalelerinde tercihan kullandığı adı: Sâhîlî), Osmanlı para tarihi üzerinde bir uzman olarak doktora çalışmasına Paris'te devam etti, bu konuda önemli katkılarda bulundu.³⁰ Burada tartıştığımız konu üzerinde "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)"³¹ adlı makalesinde önceki araştırmalarını özetledi. Türkiye'de para tarihi üzerinde yeri doldurulmayan bir uzman sıfatıyla Kamerî ve Şemsî tarihleri arasında zaman farkı ve bunun kapıkuluna ödemelerde yarattığı sorunlar hakkında araştırmayı da kendisine borçluyuz.³²

³⁰ "Kuruluşundan XVII. Asır Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, 1958a Tarihi, 1640-1740", İ.Ü.İ.F. Doçentlik Tezi, 1965.

³¹ *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1978. Bu araştırmanın İngilizcesi: "The Role of International Monetary and Metals in Ottoman Monetary History 1300-1750", *Pfodous Metals in the Later Mediaeval Early Modern Worlds*, Durham, 1983.

³² "Savaş Yılları", İ.Ü.İ.F.M. XXVII (1969). Para tarihiyle ilgili olarak Darphane Mukataaları makalesi için bkz. İ.Ü.İ.F.M. XXIII (1963), 145-218.

Sahillioğlu, Osmanlı İmparatorluğunda kredi uygulamaları ile de ilgilenmiş, bir nevi çek yerine geçen *Kitâbu'l kâdi ve süftece*'ler³³ üzerinde ilginç bir inceleme yapmıştır. Hiç kuşkusuz, Sahillioğlu, Osmanlı ekonomi tarihinin güç sorunlarını seçip arşiv belgelerinin ışığı altında aydınlatmaya çalışmış bir uzmandır. Para tarihi uzmanlık alanı olmakla beraber genel ekonomi tarihine ait konularda da esaslı araştırmalar yayınlamıştır. Ticaret Tarihi, muhasebe ve bütçeler, nümizmatik, fiyatlar, imalât, esnaf, bu incelemeler arasındadır.

Hataylı bir aileden gelen Sahillioğlu Arapça çeşitli dergilerde yirminin üzerinde makale yayınlamıştır.³⁴ Sahillioğlu Barkan'ın izinden yürüyerek, genellikle Osmanlı ekonomi ve sosyal tarihi üzerinde ilginç konuları da "yarı-mamuûl" malzeme üreten bir araştırmacıdır. Bu ön mesai, kuşkusuz sağlam bir tarih ortaya çıkarmanın ilk yoludur.

Kaynak dillerine egemenliğiyle Sahillioğlu, Barkan'ın en yetenekli yardımcılarından biri olmuştur. İstanbul tarihi için ana kaynak olan *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546) adlı eserin çok emek isteyen transkripsiyon ve mükemmel Dizin'ini Sahillioğlu'na borçluyuz. Osmanlı arşivinin bir müdavimi olan Sahillioğlu, bugüne kadar para tarihine ait yüzlere defter ve belge üzerinde sistematik araştırmalarına aralık vermemiştir.

ÇAĞATAY ULUÇAY (1910-1970)

(Şer'iyye Sicillerinin Tarih Araştırmalarına Açılması)

Çağatay Uluçay, 1930'larda tarihçiliğimize şer'iyye sicilleri üzerinde incelemeleriyle yeni bir soluk getiren tarih araştırmacılarının önde gelenlerindedir.³⁵

Halkevleri, bölge kültür merkezleri olarak Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar. Halkevlerinin bulunduğu şehirlerde *Halkevi Mecmuaları*, lise öğretmenlerinin yerel tarih üzerinde yazılarının yayımlandığı birer yayın organı olmuştur. Şer'iyye sicillerini başlıca kaynak olarak kullanan bu araştırmalar, yenilik olarak sosyal tarihe, halk hareketlerine, şehir sosyal sınıflarına, esnafa ve günlük yaşama ait orijinal konulan ele almakta, Türk tarihçi-

³³ "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemelerde Kitabu'l Kadı ve Süftece'ler" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (1975); aynı konu üzerinde bkz. "Havâla", *Encyclopedia of Islâm*, 2. Baskı (H.İ).

³⁴ Kitap ve makalelerinin tam bir listesi için bkz. *Mélanges Halil Sahillioğlu*, II, Etudes Reunies et prefacés par Abduljelil Temimi, Zaghouan, 1997,11-19, Sahillioğlu'nun ilginç olan bir yanı, arşiv belgelerine, arşive bağlılığı sebebiyle ikinci elden literatüre değer vermemesi ve okumaması idi.

³⁵ Biyografisi için bakınız, *Belleten*, XXXIV, 653-664 (M. Şakirdoğlu).

liğinde belki ilk defa gerçek anlamda sosyal tarih yapmakta idiler. Bu akım, kuşkusuz, 1930'larda devletin sosyal konulara yönelmesi sonucu kadro hareketinin etkisi altında idi. Diyarbakır lisesinde öğretmenlik yapan Mustafa Akdağ aynı akımı izleyenler arasında idi. Balıkesir Lisesi ve Muallim Mektebi tarih hocalarından Kâmil Su, öğrencilerini, bu arada bu satırları yazanı, bu gibi araştırmalara teşvik etmekte idi. Bu alanda önemli araştırma yayınlayanlar arasında Çağatay Uluçay'ın özel bir yeri vardır. Manisa bölgesi ve Batı Anadolu'da halk hareketleri ve eşkıyalık üzerinde Manisa şer'iyye sicillerini tarayarak yaptığı araştırmaları, belgelerle birlikte iki cilt olarak yayınladı.³⁶

Çağatay Uluçay, İngiltere'de kısa bir süre kaldıktan sonra Topkapı Sarayı belge koleksiyonunu tasnif görevine atandı. Onun hazırladığı katalogun ilk iki fasikülü yayınlanmıştır.³⁷ Bütün noksanlarına rağmen bu katalog, hâlâ bu arşivin en ayrıntılı başvuru tasnifidir. (Tasnif işine yıllar sonra İ. H. Uzunçarşılı devam etmiştir). Çağatay Uluçay tasnif işine devam ederken rastladığı önemli bazı belgeleri yayınlamakla dikkat çekti.³⁸ Onun şer'iyye sicil defterlerine göre zengin belgelerle yayınladığı Manisa esnafına ait eseri, bu alanda en etraflı etüdlerden biridir.³⁹

Çağatay Uluçay bu yayınlarında Manisa şer'iyye sicillerini esas tutmuş, böylece sicillerin sosyal tarihin önemli bir kaynağı olduğunu ortaya koyarak 1950'lerden sonra bu vadiye yapılan geniş araştırmalara⁴⁰ örnek olmuştur. Çağatay Uluçay'ın önemli katkıları arasında Saruhanoğulları'na ve Karaosmanoğulları'na ait önemli yayınlarını zikretmek gerekir.⁴¹

Vakıflar

Barkan, Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında evkafın önemi üzerinde durarak özgün çalışmalar yayınlamıştır. Bu arada İ. H. Ayverdi ile birlikte yayınladıkları *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul tarihi için temel bir eserdir. Nasıl ki, *Kanunlar ve Hüdavendigâr Livası Defteri*, tarım ekonomisi,

³⁶ XVI. ve XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1944.

³⁷ Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu, İstanbul, 1938-1940.

³⁸ "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, VI-9 (1954), 53-90; Padişahların özel hayatını anlatan *Harero'den Mektuplar* (İstanbul 1956) son derece ilginç belgeleri içermektedir.

³⁹ XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı, İstanbul, 1942.

⁴⁰ Bu vadiye yine şer'iyye sicillerini göre yayınlanmış önemli bir eser: A. Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, bu eser şurada çıkmıştır: *The Ottoman Empire and Its Heritage*, editörler: S. Faroqhi ve H. İnalçık, no. 21, Leiden: Brill, 2001.

⁴¹ *Manisa Tarihi*, 1. Gökçen ile birlikte, Manisa 1939; Ç. Uluçay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I-II*, İstanbul, 1940-1946.

maliye, toprak hukuku için temel belgeleri vermekte, bütçeler ve muhasebe defterleri mimarlık, inşaat, işçilik, maliye ve para tarihi, *Sâleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (2 cilt), işçilik, malzeme, fiyatlar, *ihtisab* kanunları, devletin pazar ve fiyat kontrolü üzerinde temel belge koleksiyonları oluşturmaktadır.

Vakıflar alanında Barkan'ın en kabiliyetli takipçilerinden biri, Bahaeddin Yediyıldız'dır.⁴² Yediyıldız'ın *Institution du vaqfau XVIIIe siècle en Turquie - étude socio-historique* adlı doktora çalışmasının ilk baskısı, *Centre National de la Recherche Scientifique*'in desteğiyle gerçekleşmiştir.⁴³ Orta ve Yeniçağlarda Müslüman toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında son derece önemli bir rol oynayan vakıf müessesesine, Barkan'ı izleyerek *Annales Eko-lü'nün* total tarih anlayışıyla yaklaşan Yediyıldız; bu konudaki araştırmalarında, ihtimâli sondaj metodunu kullanmış; kantitatif analizlere de başvurarak, Türk vakıflarının XVIII. yüzyıldaki durumunun ve toplumun diğer sektörleriyle ilişkilerinin tablosunu çizmiştir. Yediyıldız'ın bu metodu öğrencileri tarafından diğer yüzyıllar için de kullanılmış, vakfın Türkiye'de XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllardaki tabloları da sergilenmiştir.⁴⁴

BARKAN'DAN SONRA

Bugün bazı yazılarda Barkan'ı, resmî millî tarih politikasının bir temsilcisi gibi gösterme eğilimine rastlamaktayız. Bu tamamıyla yanlıştır. O, Batılı tarihçilerin, Osmanlı devlet sistemi ve onun sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgisizlikten kaynaklanan sathî yargıları karşısında, belgelerini ortaya koyduğu karmaşık bir sistemi tanıyınca, tabii tepki gösteriyor, bazan abartmalı tanımlamalar yapıyordu. Osmanlı gerçeğini yakından gören Türk araş-

⁴² Bahaeddin Yediyıldız, lisans öğrenimini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı (1963-1967). Tarih araştırmalarına Paris'te *Ecoles Pratiques des Hautes Etudes en Sciences Sociales* ve *Université de Paris IV* (Sorbonne)'da devam eden Yediyıldız, burada, sosyolog ve sosyal tarihçi olan Jacques Berque'in yanında sosyal tarih doktorası yaptı. 1977'de Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak tayin edilen Yediyıldız, 1983'te doçent ve 1988'de profesör oldu. 1983 yılında Türk Tarih Kurumu'nun aslı üyeliğine seçildi. 1996-2001 yıllarında *Comite International des Sciences Historiques* Türk Millî Komitesi Başkanlığı görevini üstlenen Yediyıldız, 1995'ten itibaren H. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığı ve 1996'dan itibaren de aynı üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü görevlerini yürütmüştür. 2005 yılında TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığına getirilmiştir.

⁴³ Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985. Kitap, ikinci kez Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır (Ankara, 1990). Türkçesi, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi -Bir Sosyal Tarih İncelemesi- adıyla yakında Türk Tarih Kurumu'nda çıkacaktır.

⁴⁴ Nazif Oztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma (1585-1683)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi).

tırcılarda, hakikat adına bu gibi tepkiler doğaldır. Her olumlu eleştiri, millî duygusallıktan değil, gerçeği tanımaktan ileri gelmektedir. Osmanlı hakkında çoğu kez olumsuz hüküm vermeye alışmış Batılılar, bunu "millî" tepki gibi göstermeye çalışmakla kendileri hata içindedir. Barkan, gerçekleri ortaya koyan bir tarihçidir.

Barkan'ın beklediği toprak reformuna karşı, II. Dünya Savaşı'nın bitiminde güçlü bir siyasî muhalefet kendini gösterdi. Bu tepkiyi temsil etmek üzere 1946'da *Demokrat Parti* kuruldu. CHP'nin ebedî şef rehberliğinde sultacı rejiminden usanan halk, seçimde muhalefeti kuvvetle destekledi, iktidara taşıdı. Bu, gelenekçi sivil toplumun karşıtlığını ifade eden sosyal-siyasî bir devrimdi. Sıradan halk artık serbestlik istiyor, "vâsilik" istemiyor, "söz milletindir" parolasıyla iradesini belli ediyordu. İktidara gelenler, Toprak Reformu girişimlerine, *köy enstitülerine* son verdikleri gibi, CHP'nin benimsediği bir sıra radikal kanunları kaldırmayı denediler. Yeni iktidarın sosyal düşüncesini ve tarihe bakışını, Fuad Köprülü, hukukçu Ali Fuat Başgil, sosyolog Mümtaz Turhan, sosyolog Z. F. Fındıkoğlu, tarihçi Nihal Atsız temsil ediyorlardı. *Türk-İslâm Sentezi* formülü, bu dönemde ortaya çıktı (sonraları *Türk-İslâm Tezi*, Köprülü'nün öğrencileri tarih alanında Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilecektir). Demokrat Parti rejimi, 27 Mayıs 1960 darbesiyle yıkıldı. *Türk-İslâm Sentezi*'ni savunanlara göre, Anadolu Türk milletinin öz kültürü, Orta Asya Türk toplum geleneklerinin, İslâm din ve medeniyeti çerçevesinde kazandığı yeni bir kültür sentezinden ibarettir. Bu görüş, Ziya Gökalp'in temel sosyal organizasyon olarak, millî "hars" sosyolojisinden kaynaklanan bir görüştü. Milleti, Fransız Aydınlanma Çağı düşünürlerinin iddia ettikleri gibi, bireylerin iradesiyle oluşan ve toplumu "sosyal sözleşme"ye dayandıran görüş değil, millî örfüâdat ve tarihî süreç belirler, diyorlardı. Bu görüş, Atatürk'ün millet kavramını değiştiriyor; geleneklere, dine ve tarihe öncelik veriyordu. Onlar, araştırmalarını Orta Asya ve Selçuklu Türk-İslâm devletleri üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu akım, 1980 darbesiyle görüşlerini devlete kabul ettirdi ve taraftarları kültür hayatında köşe başlarını tuttular.

Buna karşı, genç kuşak arasında, çoğu üniversite iktisat ve sosyoloji bölümlerine mensup bir grup, Osmanlı tarihini Marxist teoriye, özellikle Asya Tipi Üretim Tarzı (AMP)'na göre yorumlamayı denediler (başlıca Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: MAY Yay. 1969; H. İslamoğlu ve Ç. Keyder çeşidi denemelerinde Marxist AMP teorisini titizlikle izlediler. Bu ekolün eleştirisi için bkz. Halil İnalçık "On the Social Structure of the Ottoman Empire, Paradigms and Research" *From Empire to Republic*, İstanbul: ISIS-1991). Tüm bu grup, Barkan'ın ortaya koyduğu bilgi ve kaynakları

kendi teorilerine temel yaptı. Grup arasında tarihçi H. İslâmoğlu-İnan, AMP'ye bağımlı olmakla beraber, Barkan geleneğini izleyerek arşiv belgelerine dayalı bazı empirik araştırmalar da yayınlamıştır (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 1991). Osmanlı toplumunda nispeten az sayıda mülk toprak sahibinin varlığı, Osmanlı'nun kırsal alanda yaygın mîrî devlet toprak rejimini değiştirecek ölçüye ulaşmamış, yerel feodallerden kurulu bir rejim oluşmamış, böylece Avrupa'daki gibi yerel servaj/serflik ortaya çıkmamış, Marxist teoride beklendiği gibi, buradan kapitalizme geçiş süreci asla gerçekleşmemiştir. Ama yine de, mîrî toprak rejiminin ve çift-hâne sisteminin (bkz. yukarıda) Osmanlı toplum formasyonunun temeli ve gelişemeyen durağan bir sosyo-ekonomik yapının alt-yapısı olduğu tezi, belgelerin ortaya koyduğu bir gerçek olarak, kabul görüyordu. Divitçioğlu ve onu izleyenler, İngiliz konsolos raporlarına göre Hindistan'ı örnek alan Marx'ın AMP teorisinin, Osmanlı toplum yapısını açıklamada yetersiz kaldığını itiraf etmişlerdir. Bu denemelerde onlar, daima Barkan'ın verilerine dayanmak zorunda kalmışlardır. AMP teorisinin temel iddiası şudur: Fethi ve zora dayanan Asya askerî imparatorluklarında köy ve şehir arasında sosyo-ekonomik bir bütünleşme olmamıştır; para ekonomisi ve kapitalizm gelişmemiştir. Doğu komünist memleketlerinde ise, Osmanlı rejimi "geri bir feodalizm", Balkanlar'da gelişmekte olan Batı tipi yerel feodalizmi geriletmiş bir rejim olarak tasvir olunmuştur. Askerî-idareci sınıfın elinde biriken para, ekonomik girişimlere değil, durağan vakıf tesislerine yatırılmıştır. "Geriletici Feodalizm" teorisini başlıca Bulgar Osmanisti Vera Mutafcieva işlemiştir. ("De l'exploitation feodale dans les terres de lapopulation bulgare sousla domination turque aux X et XVIe siècles", *Etudes Historiques*, I, Sofia 1960). Sovyet kontrolü altındaki tüm memleketlerde, Osmanlı rejimi hakkında tamamıyla bu teori hâkim olmuş; bu görüş doğrultusunda yeni bir tarih literatürü ortaya çıkmıştır. Başka deyimle, Osmanlı rejimi askerî sınıfın, köylünün artı-ürününü gasbetmesinden ibaret bir rejimdir ve Batı'daki feodalizmden farklı olarak gelişmeye kapalı geri-kalmış (*retrogressive*) bir fedolalizmdir. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı sosyo-ekonomik formasyonu, AMP ve böyle bir feodal yapının karışımını temsil eder. Özellikle XVIII. yüzyıl ayan dönemini göz önüne alarak İslâmoğlu ve Keyder, AMP teorisine I. Wallerstein'in *peripheralization* teorisini bağdaştırmaya çalışırlar. Osmanlı sosyal formasyonunun biçimlenmesinde; kenar toplumları kendine bağımlı kılan Avrupa kapitalist dünya ekonomisinin etkisini hesaba katma gereğine inanırlar. Barkan'a dayanarak, Osmanlı örneğinde, devletin her alanda egemen, bütünleştirici (*integrative*) rolünü özellikle belirtirler.⁴⁵

⁴⁵ Bu görüşler için bkz. H. İnalçık, "On the Social Structure". *From Empire to Republic*, 41-45; H.

1950-1975 yıllarında Barkan'ın açtığı çığırda yürüyen, fakat açıkça Marxist teoriyi izleyen bir tarihçi, sınıf arkadaşım Mustafa Akdağ (1913-1972)'dir.⁴⁶ Akdağ, Selçuklu döneminden başlayarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye tarihini, sosyal-ekonomik altyapıdan, tabandan gelen dinamikler çerçevesinde ele almayı denemiştir. Onun Marxist teoriyi empirik tarih araştırmalarıyla bağdaştıramayanlardan farkı, Barkan gibi, tezlerini Osmanlı arşiv belgelerine, *Mühimme Defterleri* ve kadı mahkeme sicillerine dayandırma metodudur.

Akdağ'ın Osmanlı tarihçiliğine önemli katkısı, Anadolu köylüsünün medrese softaları, ücretli asker Sekban ve Sarucalar ve bunların eşkıyaya dönüşmüş tipi Celâlîler üzerindeki önemli araştırmalarıdır. O, bu grupları, Padişah kullarına dayanan Osmanlı rejimine karşı Anadolu köylüsünün mücadelesi biçiminde algılıyordu.

Akdağ'ın tezlerini eleştiren yazılarımda⁴⁷ şu noktaları düzeltmeye çalıştım: Celâlîler, isyan eden köylüler değil, Avusturyalılara karşı 1593-1606 savaşında devletin tüfekli askere ihtiyacı dolayısıyla halktan örgütlediği Sekban ve Saruca bölükleridir. Onlar, maaş alamayınca eşkıya olmuş ve devlet bunları eşkıya anlamında Celâlî adıyla anmaya başlamıştır. Onlar, Yüz Sene Savaşları sırasında Fransa'da soygunculuğa başlayan *Compagnies d'Arms* ücretli asker kumpanyalarını anımsatır. XVI. yüzyılda sosyal nedenlere gelince, bunalımı, % 40 üstünde bir nüfus artışı sonucu, topraksız kalan köylünün ırgad, levend ve Sekban-Saruca askeri biçiminde başka geçim yolları aramasıyla açıklayabiliriz. 1593-1606 Avusturya savaş dönemi, Osmanlı'nın klasik askeri ve malî sisteminin çöküşüne tanık olmuştur. Avusturyalıların yeni üstün vasıflı ateşli silahlarla savaşması karşısında Osmanlılar tüfekli asker olarak Yeniçeri ve Sekban-Saruca askerini ziyadesiyle artırmak zorunda kalmış, bu durum malî bunalımın ve Anadolu'da anarşinin yakın se-

---

İslâmoğlu ve Ç. Keyder, H. İnalçık'ı eleştirerek bu grupta ün yaptılar. Aslında iddiaları yanlış bir anlayıştan kaynaklanmıştır. Benim *Classical Age* kitabımda, Marksist oluşumu ve sosyal dinamikleri hesaba katmadığımı iddia ettiler. Halbuki o kitap, Osmanlı devlet kurumlarını konu aldığından tabii statik bir tasvir vermekte idi.

⁴⁶ Akdağ'ın başlıca eserleri: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, 13/51 (1949), 14/55 (1950); *Türkiye Tarihi'nde İçtimâî Buhranlar Serisinden; Medreseli İsyanları*. (İstanbul. 1952); *Celâlî İsyanları (1550-1603)*, (Ankara, 1963); *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî tarihi*, I, (İstanbul, 1977), II. (Ankara. 1971); *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, (Ankara, 1975).

⁴⁷ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV (1951), 629-690; "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*.VI (1980), 283-337.

bebi olmuştur. Aslında bu, tarihçilerin "Askeri Devrim" (*Military Revolution*) dediği Avrupa silâh ve savaş teknolojisindeki gelişme ile ilişkili bir olgudur.

Avrupa karşısında gerileyişin sonuçlarından biri, Celâlîlerin ortaya çıkmasıyla Anadolu tarihinde korkunç bir yağma ve tahrip dönemine girilmesi, Sekban ve Saruca bölüklerinden *kapı askeri* edinen âsî paşaların İstanbul'a karşı gelmesi yeni dönemin en önemli olaylarıdır.⁴⁸ Akdağ, bazı temel nedenleri hakkıyla belirlemeden uzak olmakla beraber, tarihinin dikkatini olayların vehâmet ve derinliğine çekmekle Türkiye sosyal tarihine önemli bir katkıda bulunmuş, bir tarihçi olarak, Barkan'ın ihmal ettiği tarihî sosyal gelişmelere parmak basmıştır.

AMP'ye bağlı grubun Barkan'ı hakkıyla kullanmadıkları, arşiv belgelerini gereğince kullanma yeteneğine sahip olmadıkları, yorumlarında ağırlıklı olarak teoriye bağlı kaldıkları bir gerçektir. Barkan'ın bu gruba sempatisi vardı; fakat onların tarihî verileri çarpıtmasına, kuşkusuz, katılmıyordu; bu sebepten de ulusalcılıkla eleştiriliyordu. Marxist yorum, Barkan'a dayanarak yine de yararlı bir iş yapmış, tarihçinin dikkatini toplumun sosyal dinamikleri üzerine çekmiştir. Üniversitelerimizde belge okuma ve yorumlamada filolojik bir alt-yapı geliştirmeden yapılan araştırmalar daima teorik dene-meler düzeyinde kalacaktır.

Osmanlı tarihi üzerinde Barkan ekolü yanında Marxist tarihçiliğin katkıları, Marxist reçeteye sâdik kalmalarına rağmen, yine de hayli yararlı olmuştur. Köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez ve taşra, şehir-köy ilişkileri, gibi araştırma alanları gündeme girmiş, sosyal-ekonomik tarihinin ufku genişlemiş, *Annales* mektebinin anladığı biçimde bütüncü (*total, holistic, global*) bir tarih yazıcılığına yaklaşmıştır. Barkan, bu doğrultuda yaptığı empirik araştırmalarla temelleri hazırlamış, tarih ufku-muzu genişletmiştir.

YENİ TEPKİSEL AKIMLAR

1997'de Mersin'de toplanan ve "milliyetçi" tarihçiliğin enine boyuna eleştirildiği *I. Ulusal Tarih Kongresi'ne* sunulan bildiriler⁴⁹ Türkiye'de yeni tarihçilik görüş ve akımlarını yansıtan ilginç bir platform oluşturmuştur. Orada genç tarihçiler, şu gözlemi yapmaktadır: Tarihçilik, "mikro-milliyetçilik ve

⁴⁸ Bkz. H. İncalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler* (TTK), II (1965), 49-145; H. İncalcık, "The Sociopolitical Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975), 195-217.

⁴⁹ *Tarih ve Milliyetçilik, I. Ulusal Tarih Kongresi, Bildirileri*, Mersin, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, 1999.

etnik temelli bölgesel savaşların" etkisi altındadır ve bizzat tarihçiliğin bunda payı vardır

Milliyetçiliği, "milli benlik", "kollektif kimlik" olarak ele alan sosyolojik yaklaşım, onun öteki'ne, başkası Türkiye örneğinde Batı ve azınlıklar, karşısında devletin tutum ve varsayımları şeklinde ortaya çıktığını vurgular (B. Çukurova ve M. Yüksel).

Tarih ve milliyetçilik üzerine I. Ulusal Tarih Kongresi, gerçekte, Türkiye'de 1970'lerin sağcı-solcu kavgalarıyla başlayan toplumsal karşıtlık ve tepkileri yansıtmaya itibariyle dikkate değer. Yeni dönemde halk, yeni kuşak, 27 Mayıs 1960 darbesiyle bir kez daha belli kurullarla belli bir disiplin altına sokulduğuna inanmış, buna karşı yeni dönemde Demokrat Parti'yi sürdüren yeni sağcı partiler ortaya çıkmış, bizzat CHP'nin sultacı kadrosuna karşı sosyal reform isteyen Ecevitçi hareket güçlenmiş, iktisadî darlık içinde bulunan ülkede geçim ve gelecek umudunu kaybetmiş bir gençliğin devrimci radikal direnci baş göstermiş, bu radikal akıma karşı Türk-İslâm sentezi formülüyle bir milliyetçi-İslâmcı hareket gittikçe militan bir nitelik kazanmıştır. 1960-1980 döneminde Türk tarihçiliği, bu siyasî atmosferin kuvvetli etkisi altındadır.

Türkiye'de şimdi şunu inanılıyor ki, ulus-devletin kuruluşu ile beraber, millet-devlet özdeşleşmesi gelmiştir. Dünyada olduğu gibi günümüz Türkiye'sinde de, bunun sonu gelmiş, özellikle ekonomik globalleşme akımı yeni gelişimi hızlandırmıştır. Şimdi cemaatler, azınlıklar, çoğulcu sivil toplum kurumları öne çıkmaktadır. Post-modernizm, II. Dünya Savaşı sonunda, merkezîyetçi, tek hukuka dayanan, ekonomide bütünleşmeyi hedefleyen millî devletin sonunu mu ifade ediyor, sorusu gündeme gelmiştir. Tarihçilik de devletin tekelindedir. Şimdi eğer mümkünse, "popüleri merkeze alan bir tarih yazıcılığı" gerekir (Y. Sarıbay). "Milliyetçi, muhafazakâr tarihçileri" eleştirirken Tanıl Bora'ya göre, Türk tarihçiliğine "devlet mitosu" egemendir, onun mitolojik karakteri açıktır. Bu çeşit tarihçilikte, Türklük kavramı temel mitostur. Türk Tarih Tezi bunun açık bir ifadesidir. Bu tarih mitolojisinde, Türklerin devlet kuruculuğu, kurulan devletler arasında devamlılık, kahraman devlet kurucuları, merkezîyetçi evrensel devlet kavramları egemendir. Esasen Türk-İslâm Sentezi anlayışı da, bu mitoslara dayanır.

Mersin Kongresi'ne bildiri sunanlar aslında, XX. yüzyıl sonunda Türkiye'nin eriştiği yeni siyasî, sosyal, ekonomik yapı ve koşullar üzerinde gözlemlerini dile getirmekte (milliyetçilik, küreselleşme, post-modernizm, devlet mitosu, Kürt kimliği). Osmanlı toplum yapısı ve Osmanlı devlet anlayışı (cemaatler ve etnik gruplar karşısında devlet, Türkiye Cumhuriyeti'nin ku-

ruluş döneminde aşırı milliyetçilik) konuları üzerinde eleştirel gözlemler yapmışlardır.

Bu yıl içinde Türk tarihçiliğini eleştiriyle gözden geçiren yeni bir kitap yayınlandı: *The Ottomans and the Balkans, A Discussion of Historiography*, (editörler: Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi), şu seride: *The Ottoman Empire and its Heritage*, (editörler: Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık, vol. 25, Leiden: Brill, 2002). Bir sempozyuma sunulan bildirileri içeren bu ciltte, Osmanlı tarihi üzerinde son yarım yüzyıl içinde, özellikle Balkanlar'da belli bir bölge üzerinde uzmanlar tarafından (Bizans üzerinde P. Matschke, Yunan-Rum reaya üzerinde H. Millas, J. Strauss, Bosna üzerinde F. Adanır, Macaristan üzerinde P. Fodor, yerel tarih ve ayan üzerinde S. Faroqhi) yazılan eleştirel denemeler yer almaktadır.

S. Faroqhi ve F. Adanır'ın yazdıkları *Introduction'da* haklı olarak eski metinleri çözümlenmenin zorunluluğuna ve zorluğuna işaret olunmaktadır ki, kendileriyle tamamıyla mutâbıkız. Türkiye'de eski tarihçiliğin bir hanedan tarihçiliği olduğu, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin ise bir takım milliyetçi iddialara (*assumptions*) bağımlı olduğu belirtilip *Mersin Kongresi'ne* katılanlarla aynı görüşler tekrarlanır.